

Arcadius Charisius, a posztklasszikus digesztajogász és a Hermogenianus-kérdés

I. A Hermogenianus-kérdés

1. Az irodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy Iustinianus digesztaszervezője a törvénykönyvben 39 jogásznak¹ mintegy 2000 liberét vették fel; a könyvek szerzői közül 3, éspedig Qu. Mucius Scaevola, P. Alfenus Varus és C. Aelius Gallus préklasszikus jogtudósok, míg kettő, éspedig Hermogenianus az *Epitomae* írója, valamint Arcadius Charisius posztklasszikus jogászok voltak. Célkitűzésünk az, hogy e két, az irodalom által posztklasszikusnak minősített jogtudós kilétét, s életművét közelebbről megvizsgáljuk, s feleletet próbáljunk adni arra a kérdésre, hogy a nagyszámú, de névszerint ismeretlen posztklasszikus jogász közül a digesztaszervezők miért éppen e két jogász műveit, ill. azok töredékeit vették fel a Digestába.

2. Vizsgálatunk tárgya mindenekelőtt Hermogenianus kiléte, figyelemmel arra, hogy a nevezett személyének és a Digestába felvett művének közelebbi vizsgálata során kétség merülhet fel aziránt, hogy Hermogenianus, az *Epitomae* írója valóban posztklasszikus jogász volt-e, vagy sem.

Az érvek, amelyek alapján az irodalom Hermogenianust, az *Epitomae* szerzőjét a posztklasszikusokhoz számítja, az alábbiak:

a) Az *Index Florentinus* — ez a jusztiinianuszi kodifikátorok által, valószínűleg a kodifikáció során készített, s azt követően véglegesített, s a finzei Digesta-kézirat (*Florentina*) mellékleteként publikussá vált, a Digestába felvett szerzők nevét és műveik címét tartalmazó jegyzék — szerint Hermogenianus *Epitomae* c. műve abban *sorrendben utolsó helyen nyert felvételt*: ebből pedig az a következtetés is levonható, hogy időrendileg Hermogenianus az utolsó jogtudós, akinek művét, az *Epitomae* hat könyvét Iustinianus kompilátorai olymértékben értékelték, hogy azt, ill. annak fragmentumait a Digestába való felvételre méltónak ítélték.²

¹ Az *Index Florentinus* 38 szerző nevét tartalmazza, akiknek *liberjei* kisebb-nagyobb töredékek formájában a Digestába felvételt nyertek. Az említett szerzők névsorának összeállítása azonban nem egészen pontos. Míg ui. Aelius Gallus préklasszikus jogász műveiből egy fragmentumot (D.50.16.157.) felvettek a kompilátorok a Digestába, az ő neve az Index-ben nem szerepel, addig Sabinus, jöllehet az ő műveiből a kodifikátorok önálló fragmentumot eredeti formában nem szerepeltetnek a törvénykönyv szövegében, csupán csak *Commentarii ad Sabinum*-ot ismerünk más szerzőktől, ő mint önálló autor van feltüntetve az Indexben (Ind. Flor. V.). Emellett egy Venuleius nevű jogász (Ind. Flor. XXI.) Claudius Saturninussal nyer azonosítást. Így összesen 39 a Digestába felvett szerzők száma. Ld. L. Wenger: Die Quellen des römischen Rechts. Wien, 1953. 591. 122. jz.

² „Die jüngsten der in Justinians Digesten ausgezogenen Juristen — mondja P. Krüger (Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts. München—Leipzig, 1912. 254.) — sind Hermogenianus und Aurelius Arcadius Charisius”. E következtetést Krüger arra alapítja, hogy a Dig. Ind. Auct. XXXVI. és XXXVIII. alatt Maximusszal együtt ezek állanak az utolsó helyen. E megállapítás azonban nem egészen helytálló, mert a sorrendben Arcadius Charisius a XXXIV., Rufinus a XXXV., Furius Anthianus a XXXVI., Maximus a XXXVII., míg Hermogenianus a XXXVIII. szám alatt van felvéve. — E. Pólay: Die Hermogenianfrage und die justinianische Kodifikation. Klio 6/II. (1978) 499—506.

b) Hermogenianust, akinek *Epitomae*-i a Digestába töredékeiben felvételt nyertek, az irodalomban nemcsak a posztklasszikus korból származó *Codex Hermogenianus* szerkesztőjével azonosítja az irodalom nem egyszer, hanem kivételesen azzal a Hermogenianus nevű *praefectus praetorio*val is, aki Maximianus társcsászára alatt 304-ben működött e minőségben.³

c) Hermogenianus Digestába felvett művének görög címe: „*Ἐπιτομῶν βιβλία ἐξ*”. Mint-hogy az Index Florentinusban *Epitomae* cím alatt csupán Hermogenianus munkája szerepel, s mivel *epitomae* a római jogi irodalomban olyan irodalmi műfajt jelent, amely általában a posztklasszikus irodalomra nézve jellemző, e hat *epitomae*-könyv szerzőjét olyan posztklasszikus szerzőnek szokták tekinteni, aki önálló munkákat írni már nem volt képes, hanem csupán kivonatokat, excerptumokat.

d) Egy a D.4.4.17. alatt szereplő fragmentumban Hermogenianus feltehetőleg *Constantinus* császár egy olyan tartalmú rendelkezésére hivatkozik, mely szerint a *praefectus praetorio* döntése ellen fellebbezésnek helye nem volt. Minthogy pedig az ilyen tartalmú konstitúció a 331. évből származik, Hermogenianus *Epitomae* c. munkáját csakis a konstantinuszi, vagy Constantinus utáni időben írhatta.⁴

e) Végül a „*Hermogenianus*” név általában a posztklasszikus korban volt elterjedt.

3. A fent ismertetett argumentumok helytállósága azonban úgy véljük sok vonatkozásban vitatható.

Ad a) Az a tény, hogy Hermogenianus az Index Florentinusba felvett jogtudósok sorában az utolsóként szerepel, semmiképpen sem jelentheti azt, hogy időrendileg ő volt a kompilátorok által legutolsóként értékelt jogász. Az Index Florentinus sorrendje semmiképpen sem minősíthető egy következetesen kronológikus sorrendnek. Ezt bizonyítja első-sorban az a körülmény, hogy az Indexben az első és második helyet a kompilátorok által kétségtelenül legtekintélyesebbnek minősített Iulianus és Papinianus foglalják el, jöllehet az I. sorszám alatt felvett Iulianus a XX. sorszám alatti Gaius idősebb kortársa volt, míg Papinianus a XXIV. és XXV. sorszám alatt felvett Ulpianusé és Paulusé. Arcadius Charisius, aki viszont a diokleciánuszi korszak idején élehetett a legkorábban (XXXVI.), a sorrendben előbb szerepel, mint Rufinus (Ind. Fl. XXXV.) a Paulus-tanítvány⁵. Az Indexben XXXVI. sorszám alatti Furius Anthianus és a XXXVII. sorszám alatti Rutilius Maximus viszont minden valószínűség szerint Caracalla és Alexander Severus korában, tehát a III. század

³ O. Karlowa: *Römische Rechtsgeschichte* I. Leipzig, 1885. 942. és a magyar irodalomban Helle Károly: *A római jog forrásainak története*. II. Budapest, 1911. 543—544. — B. Kübler (*Geschichte des römischen Rechts*. Leipzig—Erlangen, 1925.375.5.jz.) teljes bizonyossággal identifikálja Hermogenianust az *Epitomae* szerzőjét és a *Codex Hermogenianus* szerkesztőjét. E két személyiség azonosítását észleljük S. Brassloff (RE 8. 881.), P. Collinet (*Historie de l'école de droit de Beyrouth*. Paris, 1925. 265—266.), V. Arangio-Ruiz (*Storia del diritto romano*⁷. Napoli, 1957. 295. és 336.), A. Guarino (*Storia del diritto romano*⁸. Napoli, 1981. 512.), M. Kaser (*Römische Rechtsgeschichte*.² Göttingen, 1967. 228.), E. Seidl (*Römische Rechtsgeschichte und römisches Zivilprozess*.³ Köln—Berlin—Bonn—München, 1971. 110—111.), G. Dulceit—F. Schwarz—W. Waldstein (*Römische Rechtsgeschichte*.⁴ München, 1975. 260.) műveiben. D. Liebs (*Hermogenianus iuris epitomae*. Zur Stand der römischen Jurisprudenz im Zeitalter Diokletians. Abh. der Ak. der Wiss. in Göttingen. Phil. hist. Kl. 3. Nr. 57. Göttingen, 1964. 23. és k. 26. és 28. és k.) bizonyos argumentációval is alátámasztva, valamint A. Cenderelli (*Ricerche sul „Codex Hermogenianus”*. Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza di Milano. Ser. II. N°. 4. Milano, 1965. 193—243.) szintén ezen az állásponton vannak, s mindketten úgy vélik, hogy az *Epitomae*- és a *Codex*-szerkesztő Hermogenianus azonos azzal a Hermogenianussal, aki 304-ben Maximianus császár *praefectus praetorio*-ja volt (Liebs id. m. 23 és k. — Cenderelli id. m. 195—198.).

⁴ Brassloff, RE 8. 681. — Wenger id. m. 522. 358. jz. — Karlowa nézete szerint (id. m. I. 754.) Hermogenianus *Epitomae*-i a Constantinus utáni időből valók, míg Liebs azok keletkezési idejét Diocletianus korára teszi (id. m. 13. és k.). Cenderelli nézete szerint az *Epitomae* 6 könyve Constantinus idejéből származik (id. m. 198. és k.). A régebbi idevonatkozó irodalmat ld. Kübler id. m. 375. 5. jz.

⁵ Ld. D. 40. 13. 4. — Ld. még Th. Kipp: *Geschichte der Quellen des römischen Rechts*. Leipzig—Erlangen, 1919. 139.

első felében, mintegy évszázaddal a Paulus-korszak előtt tevékenykedtek.⁶ Ezenkívül Ulpianus, Paulus és Modestinus (Ind. Fl. XXIV. XXV., és XXXI.) az Index Florentinusban Tarruntenus Paternus (XXXII) előtt szerepelnek, jóllehet az utóbbit Commodus császár alatt, tehát a II. század nyolcvanas éveiben végezték ki (Hist. Aug. Vita Commod. 4.2.); ezzel szemben Paulus, Ulpianus munkatársa Alexander Severus idején (222—235) és Modestinus a két nagy jogász ifjabb kortársa, Ulpianus tanítványa (D. 47.2.52.20.) a klasszikus kor végén éltek.⁷

Ad b) De azok a kísérletek sem látszanak teljesen helytállónak, amelyek Hermogenianust, az *Epitomae* szerzőjét és Hermogenianust a Codex-szerkesztőt kívánják azonosítani.

A római jogtörténetnek ez a sokat vitatott kérdése két irányban vizsgálendő meg. Mindaddig nem nyert egyértelmű bizonyítást az a körülmény, hogy a *Codex Hermogenianus* szerzője egy bizonyos *Hermogenes*, vagy pedig egy *Hermogenianus* nevű jogász volt. *Mommsen* nézete szerint⁸ a *Codex Gregorianus* szerkesztője egy bizonyos *Gregorius* volt, míg a *Codex Hermogenianus* szerkesztőjének nem egészen következetesen egy Hermogenianust nevez meg. Mommsen felfogása szerint a római névképzés törvényszerűségeiből az a végkövetkeztetés vonható, hogy az „-ius” végződésű személyneveknél azokból melléknév képezhető „-ianus” végződéssel, az olyan név azonban, mint a „*Hermogenes*” ilyen melléknév képzésére nem alkalmas.

A Mommsen-féle nézet azonban véleményünk szerint nem egészen helytálló. Találunk ui. egy Codex-helyet (C. 11.76.), ahol bizonyos „*Hermogeniani equi*”-ről van szó: ez a kifejezés egy kiváló lófajtát jelöl, amely egy bizonyos *Hermogenes* nevű személy tulajdonát képező kancának ivadékaikat jelzi, s e lófajta Pontusból származott. Ez esetben egy nem „-ius”-szal végződő személynévből „-ianus” végződésű melléknévet képeztek. Persze azt maga Mommsen sem tagadja, hogy a személynévképzésben nem egyszer „szabálytalanságok” is előfordulhatnak.⁹

⁶ Kipp id. m. 140.

⁷ Kipp id. m. 140. — *Wenger* nézete szerint (id. m. 590.) az Indexben észlelhető sorrend a *F. Bluhme*-féle „Massensystem” (Sabinus-tömeg, Papinianus-tömeg, appendix-tömeg) rendjét látszik követni (*Bluhme*: Die Ordnung der Fragmente in den Pandektentiteln. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Pandekten. Zeitschrift für gesch. Rechtswissenschaft 4 (1820). 257—472.). E nézetet először *G. Rotondi* (L'indice fiorentino delle Pandette e l'ipotesi del Bluhme. 1914. 300.) juttatta kifejezésre. Legújabbban ld. e kérdésre nézve *F. Wieacker*: Zur Technik der Kompilatoren. SZ 89 (1972) 306. és k. irodalommal.

⁸ *Th. Mommsen*: Die Bezeichnungen der Constitutionsammlungen. SZ 10 (1889) 347—348.

⁹ A „*Hermogeniani equi*” kifejezést illetően ld. *Heumann—Seckel*: Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts. Jena, 1907. 236. — *Hermogeniani*, ill. *Hermeiciani* elnevezéssel jelölték meg egy eretnek szektának a tagjait, akik az i. sz. 200 évek táján élt gnosztikus „tévtanokat” hirdető *Hermogenes* hívei voltak (C. 1. 5. 5. pr.). — A *Mommsen*-féle nézetet erősen kritizálja *Krüger* (id. m. 317. 4. jz.). „Aus den Gesetzen der Namensbildung — mondja — leitet Mommsen...ab, dass der Verfasser des Gregorianus Gregorius geheissen habe; für den Hermogenianischen Codex nimmet er ohne sichere Gründe Hermogenianus als Verfasser an”. *Krüger* így nem tartja egyáltalában kizártnak, hogy a *Codex Hermogenianus* szerkesztője egy bizonyos *Hermogenes* lehetett (id. m. 316.). Hasonló nézetet juttat kifejezésre *C. Longo* és *G. Scherillo* (Storia del diritto romano. Milano, 1947. 258.), valamint *L. A. P. Guzmán* és *L. R. Argüello* (Derecho romano I. Buenos Aires, 1962. 257.). *Guarino* egyszer identifikálja a két személyiséget (ld. 3. lábjegyzet), máskor viszont nem tartja kizártnak, hogy a Codex szerkesztője egy bizonyos *Hermogenes* lehetett (id. m. 512.). — Az *Epitomae*-írója és a Codex-szerkesztő azonosságát mind *Liebs* (id. m. 28. és k.), mind *Cenderelli* (id. m. 205. és k.) a *Codex Hermogenianus* és az *Epitomae* közti szerkezetbeli hasonlóság elemzésével kívánják valószínűsíteni. *Liebs* megállapítja, hogy mind a kérdéses Codex, mind pedig az *Epitomae* az Edictum Perpetuum rendszerét követik, míg *Cenderelli* hasonló megállapításának megfogalmazásában kissé óvatosabb. — Nézetünk szerint abból a körülményből, hogy a két mű az edictumrendszerrel bizonyos hasonlóságot mutat fel (sőt az *Epitomae*-szerkesztő kifejezetten meg is mondja, hogy művének 6 könyve az Edictum Perpetuum rendszerét követi — D. 1.5.2.), az *epitomae*-író és a codexszerkesztő személyének azonosságára messzemenő következtetéseket nem vonhatunk. Az edictumrendszer e korszakban (akár a II. század végét, akár a III. vagy IV. századot tekintjük) annyira elterjedt volt, hogy

A *Codex Hermogenianus* szerkesztője ezek szerint éppúgy lehetett egy *Hermogenes* nevű jogász, mint egy bizonyos *Hermogenianus*.

Persze ellenérvek is vannak. *Caelius Sedulius*, egy 494-ben elhalt keresztény költő a következőket mondja:

„*Cognoscant Hermogenianum doctissimum iurislatores tres editiones sui operis confecisse*”,¹⁰

azaz Hermogenianus az ő művét (*sui operis*) háromszor átdolgozta és kiadta. Általános a nézet, hogy itt a *Codex Hermogenianus*ról van szó, s nem az *Epitomae*-ről. Úgy véljük azonban, hogy e nézet nem feltétlenül helytálló. Egyrészt ui. Sedulius „*tres editiones sui operis*”-ről, munkája három kiadásáról szól, tehát sokkal inkább egy irodalmi mű többszöri kiadásáról, mintsem egy császári rendeletgyűjteményről, másrészt nehéz elképzelni, hogy abban az időben, mikor a császárok reskriptumos tevékenysége virágkorát érte, a *Codex Gregorianus*t csupán egyszer adták ki, míg a *Codex Hermogenianus* elkészítése idején, midőn ez a császári tevékenység már nem volt olyan élénk, ilyen többszöri kiadás szükséges lett volna.¹¹ Végül a *Codex Hermogenianus* a *Codex Gregorianus*nak mintegy kiegészítése volt és e tény szintén ellene szól a hermogenianusi *Codex* háromszöri kiadásának. A Sedulius által említett Hermogenianus tehát sokkal inkább lehet az *Epitomae* szerzője, mintsem a *Codex*-szerkesztője.

Az viszont, hogy Maximianus császár *praefectus praetorio*-ja: Hermogenianus — mint erről már fentebb szóltunk — akár az *Epitomae* szerzőjével, akár a *Codex*-szerkesztővel azonos személy lett volna, a névazonosságok kívül semmivel sem valószínűsíthető.¹²

egyáltalában nem különös, ha mindkét mű ezt a rendszert követi. Emellett éppen *Cenderelli* az, aki megállapítja, hogy míg az *Epitomae* a *status personarum* taglalásával kezdődik, addig a *Codex Hermogenianus*ban ennek megfelelő bevezetés egyáltalában nem található; emellett a *munera civilia* az *Epitomae* elején (I. könyv) nyer tárgyalást, míg ugyanezt a témát a *Codex* befejező részében tárgyalja. — Emellett az *Epitomae* írójának és a kodexredaktornak azonoságát *F. Schulz* (*Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar, 1961. 391.), *Kunkel* (*P. Jörs—W. Kunkel—L. Wenger: Römisches Privatrecht*.³ Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1949. 38.), *Wenger* (id. m. 535. 44. jz.) igen vitathatónak tartják. *Th. Mayer-Maly* (SZ 82/1956/443.) pedig egyenesen azt juttatja kifejezésre, hogy a digesztójogász és a kodexszerkesztő Hermogenianus személyének azonosítása valami olyasféle kísérlet, mintha a keresztény teológust, Tertullianust a római jogász Tertullianusszal kívánnánk azonosítani, sőt hozzáteszi, hogy „das Auftreten eines Hermogenian, als Prätorianerpräfekt unter Maximian (304) hilft auch nicht weiter”.

¹⁰ *J. Huemer*: *Sedulii opera omnia. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum Vind. X. 1885. 172.* — *Ld. Wenger* id. m. 535. 47. jz. és *helle* id. m. II. 544. — Míg Sedulius egy Hermogenianusról beszél, aki egyben a kodexredaktor is lehet, s így a tőle származó szövegrész vita tárgya, a *Collatio* (6.5. és 10.3.) és a *Fragmenta Vaticana* (270) fragmentumai, ahol egyes császári konstitúciók „Hermogenianus” neve alatt vannak felvéve (pl. *Coll. 6.5.: Hermogenianus sub titulo de nuptiis*) vita tárgyát nem képezhetik, mert itt a „Hermogenianus” név — éppúgy, mint a *Collatio*, vagy a *Fragmenta Vaticana* egyéb helyein a „Gregorianus” név kétségtelenül a kérdéses *Codex*ek megjelölésére szolgál és nem a *Codex*ek szerkesztőinek nevére közvetlenül utalnak. — *A Consultatio veteris cuiusdam iureconsulti*-ban jelentkező kifejezés: „*corpus Hermogeniani*” (*Consult. 4.9.—5.6.—6.13.—9.1.*) szintén nem azt jelenti, hogy itt egy személynév genitivusáról volna szó. „*Corpus*” ez esetben a *Codex Hermogenianus* anyagát jelenti ily formában: „*ex corpore Hermogeniani*”, azaz *ex corpore Codicis Hermogeniani* éppúgy, mint ugyanitt az „*ex corpore Gregoriani*” (*Consult. 9.14—15.—17.*), vagy „*ex corpore Theodosiani*” (*Consult. 9.12.*).

¹¹ *Ld. Karlowa* id. m. I. 942, akinek nézetével e részt teljesen egyetértünk.

¹² *Liebs* id. m. 28. és k. — *Mayer-Maly* (id. m. 443.) bár nem tartja lehetetlennek, hogy a *praefectus praetorio* (Maximianus alatt 304-ben), az *Epitomae*-szerző, valamint a kodexszerkesztő esetleg azonos lehet, úgy véli azonban, hogy *Liebs* feltételezése nem egyéb, mint egy olyan valószínűség, amely csupán a névazonosításon alapszik. — *Collinet* (id. m. 120—121.) feltételezi, hogy Hermogenianus talán a berytusi jogi főiskola tanára lehetett, bár megjegyzi, hogy „le *Codex Hermogenianus*, s'il a été élaboré à Beyrouth par Hermogénien, n'est pas nécessairement l'œuvre d'un professeur” (id. m. 265.). *Kübler* nézete szerint a nevezett főiskolai tanár volt Berytusban (id. m. 376.), ez azonban

Ad c) A posztklasszikus periódus jogászi irodalmában — mint ezt általában hangsúlyozzák — a kivonatok, az ún. *epitomae*, jellegzetes irodalmi műfajt képeznek és Hermogenianus, a jogász a maga művét „*iuris epitomae*”-nak nevezi, ami kétségtelenül arra látszana utalni, hogy a szerző e hat könyvében, mint a nagy klasszikusok epigonja, csupán azok ragyogó műveit excerptálta. Az *epitomae* kifejezést az irodalom úgy kezeli adott esetben, mint Hermogenianus művének eltörölhetetlen stigmáját, ami a műnek posztklasszikus eredetét egyértelműen bizonyítja.¹³ — Ezzel szemben meg kell állapítanunk, hogy az Index Florentinusban is található pl. Paulustól egy „*brevion = brevium libri XXIII*” (XXV. 4.). A Digestában az „*epitomae*” elnevezést viselő *libri*, amelyeket maguk a nagy klasszikusok írtak, egyáltalában nem játszanak alárendelt szerepet.¹⁴ E jelenség arra látszik utalni, hogy ez az irodalmi műfaj a remekjog virágzásának idején is kedvelt volt, s ez elnevezés mögött nem állottak alacsonyabb rendű jogi irodalmi alkotások. Emellett nem szabad elfelejtenünk, hogy a kommentár és *epitomae* közt végeredményben nincs és nem is volt soha merev határ, mert a kommentár, mint irodalmi műfaj tágabb értelemben az ún. kommentáló *epitomae*t is magában foglalta.¹⁵

Ad d) Az általános irodalmi nézet szerint — mint már említettük — a Hermogenianus-féle *Epitomae* keletkezési idejét az a tény határozza meg, hogy a szerző a Digestába felvett egyik *fragmentum* szövegében a következőket mondja:

„*Praefecti etiam praetorio ex sua sententia in integrum possunt restituere, quamvis appellari ab his non possit. Haec idcirco tam varie, quia appellatio quidem iniquitatis sententiae querellam, in integrum vero restitutio erroris proprii veniae petitionem, vel adversarii circumventionis allegationem continet*”. (D. 4.4.17.).

Hermogenianus itt lényegében azt állapítja meg, hogy a *praefectus praetorio* — jóllehet döntése ellen *appellatio*-nak helye nincs — az ítéletével teremtett helyzettel szemben *in integrum restitutio*-t adhat. Majd egy „*haec idcirco*” kezdetű mondat keretében az *appellatio* és az *in integrum restitutio* közti különbség kifejtése következik.

Az irodalmi nézetek egy jelentős része e forráshelyből azt a következtetést vonja le, hogy az *Epitomae* hat könyve 331 után keletkezett, ui. az a császári konstitúció, mely szerint a *praefectus praetorio* döntése ellen *appellatio*-nak helye nincs, ez esztendőből származik (C. Th. 11.30.16.).¹⁶ Eltekintve attól, hogy ez az Arcadius Charisiusztól származó forráshely

úgy véljük minden biztosnak vélhető alap nélküli feltevés. „On ignore — mondja R. Monier (Manuel élémentaire de droit romain. I. Paris, 1947. 110.) — si Gregorien et Hermogénien étaient des professeurs de l'Ecole de droit ou des conservateurs du dépôt des leges de Beyrouth”.

¹³ „Hermogenian — mondja Krüger (id. m. 255.) — hat sechs Bücher *iuris epitomae* geschrieben, welche selbständig verarbeitete Auszüge aus den früheren Juristenschriften in kurzen Sätzen, ohne Anführung der Literatur gehen und den Sententiae von Paulus am nächsten verwandt sind”. E párhuzam azonban azért nem egészen helytálló, mert a Sententiák szerzője posztklasszikus szokás szerint ezt a kivonatot Paulus neve alatt publikálta, az *Epitomae iuris* klasszikus szokás szerint magának a szerzőnek, Hermogenianusnak a neve alatt jelent meg. Az *Epitomae* posztklasszikus karakterét Karlowa (id. m. I. 754.) és Brassloff (RE 8.881.) hangoztatják erőteljesen.

¹⁴ Kivonatok, ill. kommentáló kivonatok pl. Paulustól Alfenus műveiből (*Paulus libro... epitomatorum Alfeni* D.19.1.27. — *Paulus libro... epitomatorum Alfeni digestorum* D.17.2.71. — *Alfenus libro... digestorum a Paulo epitomatorum* D.19.2.30. és 31.), Iavolenus kivonatai Labeo műveiből (*Labeo libro... posteriorum a Iavoleno epitomatorum* D.19.1.50. és 51. — D.19.2.28. és 58., 60. — *Iavolenus libro... ex posterioribus Labeonis* D.24.1.64. — D.47.2.91.).

¹⁵ Schulz id. m. 225. és k. — Hermogenianus *iuris epitomae*-inak bizonyos mérvű önállóságáról szól Liebs (id. m. 43. 19. jz.) és Mayer-Maly (id. m. 441. 1. jz.) is úgy véli, hogy a mű több teljesen önálló és a szerzőtől származó kiegészítést tartalmaz a kivonatolt textusokhoz kapcsolódóan.

¹⁶ O. Lenel: *Palingenesia iuris civilis*. I. Lipsiae, 1889. 265. 1. jz. — Teljes határozottsággal állítja ezt Brassloff (RE 8. 881.), Karlowa (id. m. I. 754.) és Kübler (id. m. 375. 5. jz.). — Guarino nézete szerint az *Epitomae* feltétlenül a 3. századból származik (id. m. 394.).

(D. 1.11.1.) — amely szerint a posztklasszikus jogász itt egy 331-ből származó Constantinus-tól származó rendeletre hivatkozik — az irodalomban eléggé vitatott (ld. később), a Hermogenianustól származó fentidézett szövegrész (D. 4.4.17.) nem ad eléggé megnyugtató alapot arra, hogy ott valóban erre a császári konstitúcióra való hivatkozásról volna szó. Egyrészt Hermogenianus — szemben Arcadius Charisiussal (D. 1.11.1.) — az idézett szövegben a kérdéses császári rendeletet egyáltalában nem említi, másrészt az első mondat második része az azt megelőző résszel nagyon-nagyon laza logikai összefüggésben áll: végül a „*quamvis*”, ill. a „*haec idcirco*” kifejezések feltétlenül bizánci interpolációra utalnak.¹⁷ Nézetünk szerint csupán a D. 4.4.17. idézett szövegének első része származik Hermogenianustól, mely szerint a *praefectus praetorio in integrum restitutio* megadására jogosult, míg a szöveg további részei későbbi, feltehetőleg juszteniánuszi beszúrás eredményei lehetnek.

Ad e) Teljesen világos számunkra, hogy a *Hermogenianus* személynév görög eredetű és azt a római birodalomnak inkább csak a keleti provinciáiban használták. Kétségesnek látszik azonban az a megállapítás, hogy ez a név csak a posztklasszikus korban vált használatossá. *M. Claudius Macrinus Vindex Hermogenianus* pl. egy senator volt a számtalan közül, aki vagy a II. század végén, vagy a III. század elején élt. — Ha pedig feltételezzük azt, hogy a *Codex-szerkesztő* neve nem *Hermogenianus* volt, hanem *Hermogenes* — mint erről már a fentiekben szóltunk — úgy megállapítható, hogy ez a név a római birodalom nyugati felében, ill. magában Rómában is elég közönséges, mindennapi név volt, amellyel már Cicero idején is, ill. ez időtől kezdve egészen a klasszikus korszak végéig elég gyakran találkozhatunk.¹⁸

4. A jogi romanisztika irodalmának azok az érvei, amellyel az egyes szakemberek megkísérlik a *Digestába* felvett *Hermogenianus* nevű jogásznak posztklasszikus voltát alátámasztani — mint az előbbieken láthattuk — meglehetősen bizonytalanok. Legyen szabad azonban a fentiekben kívül e kérdéshez még a továbbiakat hozzáfűzni:

a) A *Hermogenianus*-féle *Epitomae Digestába* felvett fragmentumainak kifejezőmódja, stílusa, szövegszerkesztése, mint ezt *Kalb*, az ókor kiváló jogászai latinnyelv-kutatója megállapítja, teljesen „*megfelel egy jó klasszikus jogász-latinság szabályainak*” amelyben görögös kifejezőmódok (Gräzismen) csak egészen ritkán fedezhetők fel.¹⁹ *Kalb* ezzel a megállapításával nem arra törekszik, hogy bebizonyítsa, hogy az *Epitomae* szerzője a klasszikus korban élt és működött, hanem csupán annyit kíván megállapítani, hogy *Hermogenianus* olyan kivonatokat szerkesztett korábbi szerzők műveiből, amelyekben a klasszikuskori szerzők, tehát jogászelődjei „szóhangzatát” kívánta visszaadni. Ennek ellenére úgy véljük, hogy *Kalbnak* *Hermogenianusra*, az *Epitomae-szerzőre* vonatkozó nyelvészeti megállapítása nem teljesen helytálló. Csak a legritkább esetekben fordul elő, hogy az epitomator a kivonatolt szövegek meghagyott részeit szó szerint adja vissza. A kivonatolók a posztklasszikus periódusban ilyen természetű munkájuk során saját stílusukat érvényesítették, saját korszakuk

¹⁷ *Kunkel* (*Jörs—Kunkel—Wenger*: Röm. Privatrecht. 38. 5. jz.) meg van győződve arról, hogy a „*quamvis*” szóval kezdődő része a mondatnak későbbi hozzátétel eredménye. A „*haec idcirco*” kifejezéssel kapcsolatban *G. Beseler* (*SZ* 45 /1925/ 436.) bizánci interpoláció lehetőségére hívja fel a figyelmet.

¹⁸ A *M. Claudius Macrinus Vindex Hermogenianus* névvel kapcsolatban ld. *E. Groag—A. Stein*: *Prosopographia imperii Romani*². II. Berlin—Leipzig, 1936. 212. n. 918. — Ld. még *W. Kunkel*: *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*.¹ Graz—Wien—Köln, 1967. 263. Természetesen azért *Kunkel* is megállapítja, hogy e név később gyakrabban szerepel, mint korábban (id. m. 263.) — Egy *Hermogenes* Ciceróval i. e. 45-ben üzleti kapcsolatban állott (*Ad Att.* 12.25.1. és 31. 2.). *Münzer* szerint talán *Clodius Hermogenesszel* azonosítható (*RE* 1. 863.). *Hermogenes Serranus* és *Vegetus Seneca* egy levelében szerepelnek, mint az ő barátai. (*Münzer RE* 1. 863.). Egy *Hermogenes* (költött név) *Martialis*nál (12. 29.) is előfordul. Egy *M. Iunius Hermogenes* 220-ban mint *frater Arvalis* nyer említést (*Riba, RE* 10. 1039.), míg egy *L. Iunius Septimius Verus Hermogenes* a 233. év *consul ordinarius*a volt (*CIL* VI 1531.).

¹⁹ *W. Kalb*: *Roms Juristen nach ihrer Sprache dargestellt*. Leipzig, 1890. 144. és k.

stílusát alkalmazták, s emellett még saját egyéni jogászi nézeteiket is kifejezésre juttatták e munkájukban. Így egy jogászi szöveg, amely klasszikus stílusban készült, majdnem minden grécizmus nélkül, a posztklasszikus latinság nyomai nélkül, nézetünk szerint csakis klasszikus-kori szerzőtől származhatott.²⁰ Elképzelhető-e, hogy műtszázadbéli íróink szövegeit ma tartalmilag kivonatoló, ha nem törekszik arra, hogy az ósdi szavakat, kifejezéseket visszaadja (s ez tartalmi kivonatolásnál természetesen) a műtszázadbéli stílust fogja alkalmazni? Aligha!

b) Feltűnőnek látszik, hogy — jóllehet Kalb azt állítja, hogy Hermogenianus, az *Epitomae*-szerző a klasszikus szövegek kivonatolásakor a megmaradó részeket „szó szerint” igyekezett konzerválni, azokat úgymond „egy az egyben” visszaadva — a jusztiniánuszi Digestában rendelkezésünkre álló klasszikus, habár bizánci interpolációkkal módosított szövegek a hermogenianusi *epitomae*-szövegekkel seholsem azonosíthatók megnyugtató módon.²¹

E tény nézetünk szerint arra látszik utalni, hogy az *Epitomae* szerzője a klasszikus műveket a maga kivonataiban, a töredékeket illetően nem szószerint, hanem a saját késői klasszikus stílusában adta tartalmilag vissza, s így e mű klasszikus műveknek tartalmi-, és nem azok egyes részeit szószerint visszaadó kivonata, éspedig késői klasszikus stílusban, amely a szerző saját megjegyzéseit sem nélkülözi (15. jz.).

c) Ha Hermogenianus *Epitomae*-inak a *munera civilia*, tehát a közzolgáltatások rendjére vonatkozó fragmentumát (D. 50.4.1. és 17.) az Arcadius Charisiusnak ugyane témáról adott terjedelmes szövegével megkíséreljük összevetni (D. 50.4.18.), úgy a következő megállapításokat tehetjük:

aa) az ugyanazt a témát tárgyaló hermogenianusi szövegrész mindössze 1/4 részét teszi ki a megfelelő Arcadius Charisius-féle fragmentum terjedelmének; bb) míg a Hermogenianus-féle szövegrész (D. 50.4.1.) a közzolgáltatásoknak csupán egy duplex divisio-járól beszél, Arcadius Charisius e közzolgáltatások *triplex divisio*-ja szerint kategorizálja azokat, ami az anyag differenciáltabb tárgyalását jelenti, s csak a posztklasszikus korban jelenik meg, míg a klasszikus korban a kategorizálásoknál a *duplex divisio* a jellemző (49. jz.); cc) a polgári közkötelezettségek (*munera civilia*) száma, ill. az arra kötelezett polgárok felsorolása Hermogenianusnál, szemben az Arcadius Charisius-féle, rendkívül terjedelmes és végső eredményben taxatívnak tekinthető felsorolással szemben rendkívül szegényes, s egyben arra is utal, hogy Hermogenianus korában e közkötelezettségek rendszere még nem volt kidolgozva, míg Arcadius Charisius „közkötelezettségi kodexe” teljes áttekintést nyújt e tekintetben. Minthogy a két összehasonlított szövegrészt az irodalom általában nem tekinti

²⁰ Kipp (id. m. 141.) kizárólag Hermogenianus latinsága alapján az *Epitomae* 6 könyvét késői klasszikus műnek minősíti. Schulz (id. m. 281.) viszont azon a véleményen van, hogy a mű szövege több vonatkozásban posztklasszikus jellegzetességeket tüntet fel. Nem tartja azonban lehetetlennek, hogy a kompilátorok kezében a késői klasszikus korban keletkezett mű egy posztklasszikus másolata volt, s így Hermogenianus késői klasszicitása minden további nélkül lehetséges. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy ha a kivonatoló majdnem kortársi szövegeket dolgoz át, úgy a modifikációk kisszámúak, vagy pedig teljesen hiányzanak (pl. a Collatio-szerkesztő Paulus Sententiáit igen ritkán és csak kismértékben módosítja, mint a Coll. 12. 2. — PS 5. 20. 3. esetében), ha azonban a posztklasszikus kivonatoló sokkal korábbi műveket kivonatol, e módosítások jelentősebbek (így Fr. Vat. 2. — D.22.1.18.1. Paulustól; Fr. Vat. 59—60. — D.7.3.1. pr. és 2. Ulpianustól; Fr. Vat. 61. — D.7.4.1. pr. Ulpianustól stb.).

²¹ Liebs azt a kísérletét, hogy klasszikus eredeti szövegeket, amelyeket Hermogenianus az *Epitomae*-ba felvett, idézőjelek közt rekonstruáljon, Mayer-Maly (id. m. 442.) úgy jellemzi, hogy „das nur bescheidene Wahrscheinlichkeitsgrade für sich hat”. Liebs azt a kísérletét azonban, hogy megállapítsa, hogy kik azok a klasszikus írók, akiktől excerptumokat Hermogenianus feltehetőleg átvett, egyáltalában nem találjuk elhibáztattnak. E szerint az idézési törvényben foglalt jogászokon (Gaius kivételével) kívül Iulianus, Marcianus és Macer lehettek azok, akiktől Hermogenianus kivonatos formában szövegeket átvett (id. m. 87. és k.).

interpoláltak (Index Interpolationum III. 573—574.), ez a tény arra látszik utalni, hogy az *Epitomae* időbelileg régebben jött létre, mint Arcadius Charisiusnak a polgárok közszolgáltatásainak rendjéről írt munkája. Ez utóbbi ui. olyan időből kell hogy származzék, amikor a *triplex divisio*-t alkalmazza már a kategorizálásnál az irodalom és a közkötelezettségek rendje, ill. az azokkal terhelt polgárok kategóriái a *dominatus* gazdasági rendszerének megfelelően már számszerűen jelentősen megnövekedtek.

5. Vizsgáljuk meg ezután Hermogenianus 104 töredékben (Lenel: Palingenesia I. 266—278.) ránkmaradt művét: a „*Iuris epitomarum libri VI*”-t. Mint címe is mutatja, korábbi — nyilvánvalólag klasszikus — művek kivonatairól van itt szó, azonban azok szerzőit az író seholsem jelzi.

Az első *liber* bevezető részében a szerző azokról az életviszonyokról és jogintézményekről szól, amelyeket a *ius gentium* szabályoz:

„*Ex hoc iure gentium introducta bella, discretæ gentes, regna condita, dominia distincta, agris termini positi, aedificia collocata, commercium, emptiones venditiones, locationes conductiones, obligationes institutæ; exceptis quibusdam, quæ iure civili introductæ sunt*” (D. 1.1.5.)

E fragmentum tartalmilag talán Gaius Institutióinak bevezető részével vethető némileg össze, hiszen az is arról szól, hogy a római nép részben a *ius civile*, részben pedig — mint ez más népeknél is látható — a *ius gentium*: minden nép közös joga szerint él. De itt csak némi tartalmi hasonlóság fedezhető fel, szövegbeli egyáltalában nem.

Az első *liber* második fragmentuma a két alapvető jogforrásról: az iratlan jogról, azaz a szokásjogról és az írottól, azaz a törvényről szól a következőkben:

„*Sed et ea, quæ longa consuetudine comprobata sunt, ac per annos plurimos observata, velut tacita civium conventio, non minus quam ea quæ scripta sunt iura servantur*” (D. 1.3.35.).

E szövegrész tartalmilag talán legközelebb a Salvius Iulianus-féle 84. digestakönyvből vett töredékhez áll, amely a következőket mondja:

„*Nam cum ipsæ leges nulla alia ex causa nos teneant, quam quod iudicio populi receptæ sunt, merito et ea, quæ sine ullo scripto populus probavit, tenebunt omnes... leges non solum suffragio legis latoris, sed etiam tacito consensu omnium per desuetudinem abrogentur*” (D. 1.3.32.1.).

A szokásjog ismérveit lényegileg mindkét forráshely azonos módon állapítja meg: a) a nép hallgatag egyetértése (*tacita civium conventio* — *tacito consensu omnium*), b) az írásbeliség nem keletkezési feltétel (*non minus quam ea quæ scripta sunt* — *sine ullo scripto*), s c) mindenkire kötelező (*longa consuetudine comprobata... ac per annos plurimos observata* — *tenebunt omnes*). A tartalmi összehangoltság mellett azonban szóbeli hasonlóságot csak a „*tacita civium conventio*” és a „*tacitus consensus omnium*” vonatkozásában vélhetünk felfedezni.

Végül az első *liber* harmadik fragmentuma a *Iuris epitomarum libri VI* szerkezetéről szól:

„*Cum igitur hominum causa omne ius constitutum sit, primo de personarum statu, ac post de ceteris, ordinem edicti perpetui secuti et his proximos atque coniunctos applicantes titulos, ut res patitur, dicemus*” (D. 1.5.2.).

A mondat bevezető része a gaiusi rendszerre látszik utalni

„*Omne ius, quo utimur, vel ad personas pertinet, vel ad res, vel ad actiones*” (Gai. 1.8.),

ez azonban csak a személyekre vonatkozó részre utal (*de statu personarum*), utána azonban rögtön arra utal, hogy művének rendszere az *Edictum Perpetuum*, a Salvius Iulianus-féle törvénytől rendszerét követi (*ordinem edicti perpetui secuti*), tehát nem a *gaiusi personae, res, actiones*-rendszert, s egyben közli, hogy a szerint, ahogy a mű ezt lehetővé teszi (*ut res patitur*), ehhez az edictum-kommentárhoz olyan titulusokat is kapcsol, amelyek azokkal összefügghetnek (*et his proximis atque coniunctis applicantes titulos*). Ilyen függelék pl. a személyekről szóló *liber primus*-ban a *munera civilia*-ról szóló rész, hiszen az *Edictum Perpetuum* keretében ez a téma nem nyerhetett tárgyalást, ui. éppen Hadrianus idején — tehát a Salvius Iulianus-féle kodifikációval egyidőben — kezd kialakulni az egyiptomi liturgia-állam mintájára a római birodalomban a közszolgáltatások rendje. — Kiemelendő emellett az az elvszerű megállapítás, mely szerint

„*hominum causa omne ius constitutum sit*” (D. 1.5.2.),

azaz a jogot az emberek kedvéért alkotják. Ez a mondás, mint elv a római jog forrásaiban magában álló, legfeljebb Ulpianusnak a természetjoggal kapcsolatban tett megállapításával, mely szerint „*quod ad ius naturale attinet, omnes homines aequales sunt*” (D. 50.17.32.), hozható némi kapcsolatba tartalmilag, de csak bizonyos áttételeken keresztül, hiszen ez a megállapítás éppen a Florentinus által korábban kifejezésre juttatott tételhez kapcsolódik, mely szerint a *ius naturale* és *ius gentium* közti különbség a rabszolgaság intézményében jelentkezik, amely természetellenes ugyan, de minden népnél megtalálható (D. 1.5.4.1.).

A továbbiakban az *Epitomae* első könyve a személyek jogáról szól, éspedig a személyi státusról (*status libertatis, manumissio, statuliber*), továbbá azokról, a szabályokról, amelyek a Hadrianustól kezdődően kialakuló liturgia-államra — ahol a polgárokat különböző közkötelezettségek terhelik — vonatkoznak. Majd a cselekvőképességgel kapcsolatos néhány szabályt ismertet éspedig a *suspectus tutor* és a *puber minor XXV annis* vonatkozásában. Egy „Spruchregel” található csupán e *liber*-ben, amely Marcellus egy regulájával vethető némi-
leg össze:

„*Interpretatione legum poenae molliendae sunt potius quam asperandae*” (Hermogenianus, D. 48.19.42.) „*In re dubia benigniorem interpretationem sequi non minus iustius est, quam tutius*” (Marcellus, D. 28.4.3. pr.)

Mindkét regulában az „*in dubio mitius*”-elv jut lényegében kifejezésre, de arról szó sem lehet, hogy Hermogenianus a regulát Marcellustól vette volna át, hiszen Marcellusnál inkább magánjogi szabály, míg Hermogenianusnál a bűncselekményt elkövető rabszolgára vonatkozó előírás interpretációjáról van szó.

Egyébként — mint említettük — e könyv tartalmazza a *munera civilia* kettős kategorizálását (*duplex divisio*), melynek szövegét az Arcadius Charisius-féle „*munera civilia-kodex*”-szel való összevetés céljából érdemesnek látszik teljes terjedelmében idézni.

„(1) *Munerum civilium quaedam sunt patrimonii, alia personarum. Patrimonii sunt munera rei vehicularis, item navicularis: decemprimatus: ab istis enim periculo ipsorum exactiones sollemnium celebrantur. (2) Personalia civilia sunt munera defensio civitatis, id est ut syndicus fiat: legatio ad census accipiendum vel patrimonium: scribatus κομηλασία: annonae ad similium cura: praediorumque publicorum: frumenti comparandi: aquae ductus: equorum circensium spectacula: publicae viae munitiones: arcae frumentariae: calefactiones thermarum: annonae divisio et quae cumque aliae curae istis sunt similes. Ex his enim quae rettulimus, cetera etiam per leges cuiusque civitatis ex consuetudine longa intellegi poterunt. (3) Illud tenendum est generaliter personale quidem munus esse, quod corporibus labore cum sollicitudine animi ac vigilantia sollemniter extitit, patrimonii vero, in quo sumptus maxime*

postulatur. (4) Aequae personale munus est tutela, cura adulti furiosisque, item prodigi, muti, etiam ventris etiam ad exhibendum cibum potum tecium et similia, sed et in bonis, cuius officio usucapiones interpellantur ac ne debitores liberentur, providetur: item ex Carboniano edicto bonorum possessione petita, si satis non detur, custodiens bonis curator datus personali fungitur munere, his similes sunt bonis dati curatores, quae fuerunt eius, qui ab hostibus captus est et reverti speratur: item custodiendis ab eo relictis, cui necdum quisquam civili vel honorario iure successit, curatores constituti (D. 50.4.1.)

A fragmentum a *munera civilia* kettős kategorizálásából indul ki — mint már említettük. E szerint a polgári közszolgáltatások vagy vagyoni, vagy személyi jellegűek. A vagyoni jellegűek elsősorban a fogatszolgáltatás, valamint a hajófuvarozás szolgáltatása; ide tartozik az ún. *decemprimatus* (*decem primi* = tíz előjáró), akiknek tiszte, hogy saját veszélyükre (költségükre) kötelesek az ünnepi játékokat rendezni. Ezzel szemben a személyi közszolgáltatások a következők Hermogenianus szerint: a város képviselője, azaz, hogy valaki *syndicus* legyen, aki arra van kiküldve, hogy a vagyonbecslést elvégezze arról censust készítsen, ill. az egyes vagyonokról feljegyzést csináljon; ide tartozik ezenkívül a tevék felügyelete: a személyi közszolgáltatások közé tartozik a gondoskodás a gabonaellátásról, a köztulajdonban álló telkek felügyeletéről, a gabonabevásárlásról, a vízvezetékek fenntartásáról, a cirkuszi versenylovakról, a színházi előadásokról, a közutak kikövezéséről, a gabonaraktárak fenntartásáról, a fürdők fűtéséről, a gabonaosztásról és egyéb hasonló közérdekű dolgokról. Ezek az egyéb dolgokon azok a funkciók értendők, amelyek egyes városok statutumai (*leges cuiusque civitatis*) szerint a régi szokásoknak megfelelően (*ex consuetudine longa*) egyes személyeket terhelnek a város lakosai közül. Egyébként szükségesnek tartotta Hermogenianus annak kiemelését, hogy személyi jellegű közszolgáltatáson azokat a tevékenységeket kell érteni, amelyeket általában saját testi munkánkkal (*corporibus labore*), valamint szellemi tevékenységünkkel (*sollicitudine animi*) és őrzési kötelezettség ellátásával (*vigilantia*) teljesítünk. Ezzel szemben vagyoni közszolgáltatások azok, melyeknél elsősorban saját vagyonunkat terhelő költségek képezik e funkció ellátásának alapját. Személyi közkötelezettség a gyámság, a gondnokság a kiskorú, az ötült, a tékozló, a süketnéma, a méhmagzat felett, valamint a város vendégbarátai, bezállásolt katonák stb. részére nyújtandó étellemezés és szállás biztosítása persze nem saját költségre, mert ez esetben *munera patrimonii*-ről volna szó. Ide tartozik a felügyelet arra vonatkozólag, ha a várossal szemben valakinek az elbirtoklása félbeszakad, s arra, nehogy a közület adóssai kötelezettségük alól teljesítés nélkül szabaduljanak. Ugyancsak személyi közkötelezettségnek minősül az *Edictum Carbonianum* (erről különben a szerző a D. 37.10.15. alatt külön is szól) szerint annak a vagyonkezelőnek a funkciója, akit abban az esetben rendelnek ki, ha a kiskorúnak teljeskorúságának eléréséig megadják ugyan a bonorum possessiot, de az ellenfél részére a szükséges biztosítékot nem nyújtották. Ehhez hasonló eset az, mikor valaki hadifogságba esett polgár vagyonának kezelésére rendeltek ki, mint gondnokot oly esetben, ha remélhető annak a hadifogságból való visszatérése. Ugyanígy személyi funkciónak minősült az a gondnokság is, amelynek akkor lehet helye, ha valaki úgy hal el, hogy sem civiljogi, sem praetori jogi örököse nincs.

A fragmentumban — mint látható — Hermogenianus a *munera civilia* kettős kategorizálását adja: „*munerum civilium quaedam sunt patrimonii, alia personarum*, majd a szöveg közepén mindkettő meghatározását is nyújtja. Az előbbinél a közszolgáltatás kötelezett vagyonát terheli, míg az utóbbinál annak ellátásához az ő testi és szellemi energiája, valamint őrzési tevékenysége (mintegy vegyesen testi és szellemi tevékenység) szükséges. A személyi közkötelezettségekről az *Epitomae*-szerző mintegy taxatív felsorolást látszik adni, a felsorolást követő meghatározás azonban arra utal, hogy a szerző nem a személyi szolgáltatások szigorú rendjét sorolja fel taxative, hanem a legfontosabbakat emeli ki, azután újból hozzákezd a *munera personalia* egyéb eseteinek felsorolásához. A *munera patrimonii* keretében

csak három esetet: a fogatszolgáltatást, a hajófuvar szolgáltatását és a decemprimátust (saját költségekre játékok rendezése) sorolja fel, nyilvánvalólag nem taxative. Persze ezek a hiányosságok elsősorban arra vezethetők vissza, hogy Hermogenianus idejében az ún. liturgia-állam polgárokat terhelő közszolgáltatási rendszere még nem épült ki olyan mértékben, mint azt Arcadius Charisius továbbiakban tárgyalandó „közszolgáltatási kodexéből” kitűnik. Az azonban megállapítható, hogy a „*De muneribus et honoribus*” címmel jelzett 50. 4. alatti digesztatitulusban akkor is, ha az Ulpianustól származó fragmentumok terjedelmesebbek, mint az idézett Hermogenianus-féle szövegrész (D. 50.4.3.—4.—6.—8.) a rendszerezést teljesen nélkülözik, vagy erre csak utalnak. Így Ulpianus többször szól — kategorizálás nélkül — „*corporalia munera*”-ról (D. 50. 4.3.3.), „*patrimonii onus*”-ról (D. 50.4.3. 11.—12.—14.—50.4.4.2.) „*munera, quae patrimonii iniunguntur*” (D. 50.4.6.4.), míg Callistratus a következőket mondja: „*munus aut publicum, aut privatum est*” (D. 50.4.14.1.), majd ezután egy meglehetősen áttekinthetetlen exemplifikatív felsorolást ad.

Az *Epitomae* második könyvének középpontjában a három konszenzuálszerződés: az *emptio venditio*, a *locatio conductio* és a *mandatum* nyer tárgyalást (D. 18.1.75.—18.3.7.—18.6.20.—19.1.49.—21.2.74.—18.4.23.—50.16.222. a vételről, a D. 19.2.12.—19.2.23.—14.2.5. a bérletről, s D. 17.1.23.25.—46.1.64. a megbízásról). E részekben egy igen fontos definíció található, éspedig a „*pecunia*” fogalmáról, mely szerint ezen nemcsak

„*numerata pecunia, sed omnes res tam soli quam mobiles et tam corpora quam iura continentur*” (D. 50.16.222.)

értendő. Szól még e könyv más vagyoni jogi kérdésekről is, így a *rex uxoria*-ról, a *pupillus* és a gyámság alatt álló nő tutorának vagyonkezelésével kapcsolatos előírásokról, sőt a *lex Aquilia*-val kapcsolatban a keresetek kumulációjáról (D 44.7.32.), nemkülönben az *operae libertorum*-ról (D. 38.1.48.). A kötelmi jogi anyag tehát családi vagyoni jogi rendelkezésekkel, ill. személyi vagyoni jogi előírásokkal bővül.

A harmadik könyv öröklési jogi kérdéseket tárgyal, szólva a végrendeleti és végrendelet elleni öröklés, valamint a *bonorum possessio* egyes kérdéseiről, s kommentálja a *Sc. Silianinumot* (D. 34.9.20.).

A negyedik könyv kizárólag a legaturnról szól (kiterve a *fideicommissumra* is), míg az ötödik középpontjában egy *delictum (iniuria)*, s a *crimen laesae maiestatis* (D. 47.10.45.—48.4.9.), valamint az elbirtoklás (D. 41.2.50.—41.3.46.—41.8.9.) áll, s a *tutela* néhány kérdése. A hatodik könyv lényegében három főkérdéssel foglalkozik, éspedig az exceptiókkal (*exceptio rei venditae et traditae, doli mali* — D. 21.3.3.—44.4.16., s még D. 44.1.24.), a stipulációval (D. 41.1.61.—46.1.65.—46.8.11.), valamint közjogi kérdésekkel, éspedig crimenekkel (*de iudiciis publicis*, D. 48.2.10.—48.4.10.—48.10.20.—18.15.7.), s egy terjedelmes fragmentumban az államkincstár előjogairól a magánosokkal szemben (D. 49.14.46.). Itt található az ilyen szabályok pl., melyek szerint: „*fiscus semper habet ius pignoris*”; „*Ut debitoribus fisci quod fiscus debet compensetur, saepe constitutum est, excepta causa tributoria et stipendiorum*”; „*Si multi fisco fraudem fecerint, non ut in actione furti singuli solidum, sed omnes semel quadrupli poenam pro virili portione debent*”.

6. Ha már most a fentiek alapján minősíteni kívánjuk Hermogenianus *Epitomae*-jának 6. könyvét, a következők állapíthatók meg:

a) a mű klasszikus műveknek tartalmi kivonata, amely azonban szerzőjének önálló gondolkodásáról tanúskodik, hiszen sehosem bukkannak nyomára annak, hogy valamely klasszikus műből közvetlenül szövegrészleteket vett volna át, legfeljebb Salvius Iulianus vonatkozásában mutatkozik a *consuetudo* fogalmával kapcsolatban bizonyos tartalmi összhang:

b) a mű, mint a szerző maga is hangsúlyozza a bevezetésben, a jog fogalmából indul ki, s teljesen önálló megállapítást tesz a következőkben: „*Hominum causa omne ius constitutum*

est". Ehhez hasonló — az emberközpontúságot hangsúlyozó — kitéltet sem a pré-, sem a klasszikus, sem az ezt követő anyagban nem találunk. Ez a „szállóige” azért is fontos Hermogenianus és kora értékelése szempontjából, mert egyáltalában nincs összhangban a császári omnipotentia elvével, tehát inkább a dominátust megelőző korszakra nézve látszik jellemzőnek, ami azonban nem jelenti azt, hogy szerzőnk korában a liturgia-állam kiépítésének folyamata nem lett volna elég erőteljes, hiszen Hermogenianus a közkötelezettségek rendjéről a körülményekhez képest megfelelő tájékoztatást nyújt II. könyvében;

c) a mű az *edictum*-rendszer követi, mint ezt a szerző maga is kifejezésre juttatja, mondván: „*ordinem Edicti Perpetui secuti*”. Ennek alapján úgy véljük, hogy itt tulajdonképpen egy edictumkommentárral állunk szemben, amelyet a szerző a különböző klasszikusok edictumkommentárjai alapján, azok tartalmi kivonatával állított össze, de tartalmilag meglehetősen önállósággal. Ezt látszik igazolni az a körülmény, hogy a mű stílusa a klasszikusok stílusában, de egy edictumkommentár szövegével sem összevethetően áll előtünk. A mű magánjogot ad, s csak kis részben közjogot, s ez a tény is valószínűsíteni látszik azt, hogy a mű inkább a Diocletianus előtti korból, a klasszikus kor legvégéről származik, mintsem a *dominatus* korából, amikor a közjog a magánjoggal szemben bizonyos mértékben „hódító joggá” kezd válni.

7. Mindezeket összefoglalva a következők állapíthatók meg: egyáltalában nem valószínűtlen, hogy Hermogenianus, az *Epitomae* szerzője késői klasszikus, aki a legutolsó klasszikusnak minősített Herennius Modestinus után, de még a *dominatus* kezdete előtt működhetett, s így csak egy jogtudósról beszélhetünk, Arcadius Charisiusról, aki minden vitán felül a posztklasszikus kor jogásztársadalmának volt kiemelkedő alakja.

II. Ki volt Arcadius Charisius?

1. Iustinianus törvénykönyveiben a „Charisius” név négy változatban szerepel:

- a) *Charisius praeses Syriae* (C. 9.41.9.) és *Charisius* minden tisztség megjelölése nélkül (C. 11.55.1.),
- b) *Aurelius Arcadius Charisius magister libellorum* (D. 1.11.1.),
- c) *Arcadius Charisius* (D. 48.18.10.—50.4.18.) és végül:
- d) *Arcadius qui et Charisius* (D. 22.5.1.—22.5.21. és 29.).

A b), c) és d) alatti névmegjelölések közt a különbség nem látszik jelentősnek, mivel mindkét, a posztklasszikus periódusra nézve jellegzetes nevet (Arcadius és Charisius)²² a digesztaszerkesztők e törvénytű *inscriptio*-iba felvették. Hogy az Aurelius Arcadius Charisius, *magister libellorum*, Arcadius Charisius és Arcadius qui et Charisius név, ill. nevek ugyanazt a személyt, ugyanazt a jogászt vannak hivatva jelölni, azt bizonyítja az a körülmény, hogy az Index Florentinus csupán egy „*Ἀρχαδίος*”-ról beszél (XXXIV. sorszám alatt), akitől a jusztiniánuszi kodifikátorok három mű töredékeit vették fel a Digestába. — Igen kérdésesnek látszik azonban az, hogy a Codex Iustinianusban említett Charisius, aki ott az egyik esetben mint Syria provincia *praeses*-e szerepel egy császári konstitúció *inscriptio*-jában, azonos-e Arcadius Charisiussal a digesztajogással?

2. Azok az irodalmi nézetek, amelyek a Codex-inscriptiókba felvett Charisiust Arcadius Charisiussal, a digesztajogással azonosítani kívánják,²³ három tételből indulnak ki:

²² Arcadius és Charisius sem nem nemzetségnevek, sem nem *cognomenek*, amelyek a klasszikus korban találhatóak meg (*Kunkel*: *Herkunft*. 263. 565. jz.).

²³ *Krüger* id. m. 254. 31. jz. és elsősorban *A Dell'Oro*: Aurelio Arcadio Carisio nel Digesto e nel Codice. Studi Betti II. Milano, 1962. 333. és k., valamint *Pólay*: Zeichen des Übergangs von der Sklavenhaltergesellschaft zum Feudalismus in den Schriften von Arcadius Charisius dem nachklassischen Juristen der Digesten. *Klio* 64 (1982) 161—170. és *Pólay*: Arcadius Charisius als der nachklassische Jurist der Digesten. *Sodalitas. Scritti in on. Guarino*. Napoli, 1984. 2395—2408.

a) Arcadius Charisius a „*De officio praefecti praetorio liber singularis*” c. művében (D. 1.11.1.) nem a Constantinus császártól 331-ből származó konstitúcióra hivatkozik (C. Th. 11.30.16.), hanem egy másik, korábban keletkezett császári rendeletre, ill döntésre, s így az a korábbi irodalomban elfogadott nézet,²⁴ mely szerint Arcadius Charisius a „*De officio praefectio praetorio*” c. művét 331 után alkotta, nem helytálló.

E tézist azok a romanisták, akik e nézetet képviselik, a következő argumentációval kívánják alátámasztani: a Codex Theodosianusba felvett konstitúció (11.30.16.) elsősorban nem is a proconsulok és a praefectusok képviselőinek döntései elleni *appellatio*-val foglalkozik és a *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbezhetetlenségét csak mellékesen említi. Emellett e császári konstitúció *ad universos provinciales* volt intézve, míg az Arcadius Charisius által említett *sententia principalis publice lecta* (D. 1.11.1.2.) minden valószínűség szerint csak egy alkalmi császári döntés lehetett,²⁵ végeredményben az Arcadius Charisius által közölt császári döntés indoklása egészen másra utal, mint a C. Th. 11.30.16. alatt adott indoklás a *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbezhetetlenségéről.²⁶

b) Mindkét császári rendelet (*rescriptum*), melyet a császári kancellária jogászai a császár nevében egy bizonyos Charisiushoz (az egyik esetben *Syria provincia* helytartójához) intéztek, tartalmilag az Arcadius Charisius műveiből a Digestákba felvett fragmentumokra látszik utalni; a C. 9.41.9. alatti konstitúció a D. 48.18.10.6. tartalmára, míg a C. 11.55.1. alatt szereplő konstitúciószöveg a D. 50.4.18.21—22. alatt olvasható sorokra. E tényből az a következtetés látszik levonhatónak, hogy Arcadius Charisius, a digesztajogász a Codexben jelzett Charisiussal azonos lehet.²⁷

c) A Digesták 22. könyvének „*De testibus*” c. 5. titulusa *Arcadius qui et Charisius-inscriptio*-val 3 fragmentumnál szerepelteti jogászunkat. Az Arcadius *qui et Charisius* egyesek szerint arra látszik utalni, hogy a jusztiniánuszi kompilátorok a „*De testibus*” titulusba felvett szerzőnek a két császári konstitúcióban szereplő Charisiussal való azonoságát kívánták hangsúlyozni, tekintettel valószínűleg arra, hogy korábban Arcadius Charisius a digesztajogász csupán Charisius néven szerepelt.²⁸

3. Ezek az érvelések azonban, amelyek a digesztajogászt és a két császári *rescriptum* címzettjét: Charisiust azonos személynek kívánják feltüntetni, nem látszanak számunkra megnyugtatónak.

Ad a) Nem vitatható, hogy a Codex Theodosianusba felvett konstantinuszi rendelet a *praefectus praetorio* döntésének megfellebbezhetetlenségéről e konstitúció szövegében alárendelt szerepet játszik, itt ui. elsősorban a proconsulok és a praefectusok képviselői által hozott döntések elleni fellebbezésekről van szó (C. Th. 11.30.16. = C. 7.62.19.). Az is áll, hogy az említett császári rendelet *ad universos provinciales* van címezve, míg Arcadius Charisius „*De officio praefecti praetorio*” c. művében egy *sententia principalis publice lecta*-ról beszél (D. 1.11.1.) és végeredményben a *praefectus praetorio* döntésének megfellebbezhetetlensége e konstitúcióban és Arcadius Charisius „*De officio praefecti praetorio*” c. művének ismert fragmentumában látszólag bizonyos mértékben eltérőleg van megindokolva. Mégsem vagyunk meggyőződve arról, hogy ez az érv a két személy azonossága mellett döntő bizonyosságot szolgáltatna.

Nézetünk szerint Arcadius Charisius, a digesztajogász Constantinus császár 331-ből származó említett konstitúciójára utal. Legyen szabad e nézetünket az alábbiakkal alátámasztani:

²⁴ Lenel: Palingenesia I. 59. — P. Jörs, RE 3. 2146. — Ld. még Kübler id. m. 375. 5. jz. — Wenger id. m. 523. és R. Orestano: Arcadio Carisio. Nov. Dig. 523.

²⁵ Krüger id. m. 254. 31. jz., Kipp id. m. 147. 6. jz. és Dell'Oro id. m. 338.

²⁶ Dell'Oro id. m. 339.

²⁷ Dell'Oro id. m. 340—342.

²⁸ Dell'Oro id. m. 342.

A *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbezhetetlensége *de facto* arra az időre vezethető vissza, amikor a késői principatus korának legtekintélyesebb jogászai ezt a méltóságot viselték. Ilyen jogtudósok voltak: Papinianus, aki Septimius Severus uralkodása alatt fungált, mint *praefectus praetorio* (D. 12.1.40.)²⁹ és Paulus (Hist. Aug. Alex. Sev. 75.5.), aki Ulpianus mellett (C. 4.65.4.) Alexander Severus alatt működött ebben a tisztségben.³⁰ E remekjogászokon kívül, akiknek tekintélye a posztklasszikus korszakban még tovább növekedett, ismerjük még Tarruntenus Paternust a digesztajogászok közül, aki 179-ben volt *praefectus praetorio* (Hist. Aug. Vita Commod. 4.7.),³¹ azonban mindössze két, a „*De re militari*” c. munkájából vett igénytelen fragmentummal szerepel a Digestában. E két fragmentumnak a Digestába való felvétele — úgy véljük — sokkal inkább a szerző egykori magas tisztségével járó tekintélyének köszönhető, amely Iustinianus korában rendkívül magas értékelést nyert,³² mint műve tudományos értékének.

A *praefectus praetorio* méltóságával járó tekintély fokozatos növekedése igen jól érzékelhető Arcadius Charisius alábbi soraiban:

„*ad similitudinem magistrorum equitum praefecti praetorio a principibus electi sunt. Data est plenior eis licentia ad disciplinae publicae emendationem. (1) His cunabulis praefectorum auctoritas initiata in tantum meruit augeri, ut appellari a praefectis praetorio non possit*” (D. 1.11. pr. és 1.).

Itt nem egy császári rendeletre való hivatkozástról van szó, amely a *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbezhetetlenségét kimondja, hanem egy e korszakban már elterjedt jogszokásról, amelynek értelmében a *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbezhetőségét e főméltósággal járó óriási tekintély akadályozza. Majd ezt követőleg Arcadius Charisius a következőket mondja:

„*Nam cum ante quaesitum fuisset, an liceret a praefectis praetorio appellare et iura liceret et extarent exempla eorum qui provocaverint: postea publice sententia principali lecta appellandi facultas interdicta est*” (D. 1.11.1.).

E további szövegrészben Arcadius Charisius kifejezetten hangsúlyozza, hogy jóllehet a *praefectus praetorio* döntései ellen a fellebbezés *ténylegesen* nem volt megengedett, ill. a jogászok *communis opinio*ja szerint nem volt szokásban, kivételesen mégis voltak esetek, amikor egyik vagy másik peres fél megkísérelte az eljárás keretében a *praefectus praetorio* döntését megfellebbezni. Ezért volt szükséges a császárnak egy ilyen értelmű állásfoglalása (*sententia principalis*), amelyet nyilvánosságra is hoztak (*publice lecta*), amely azután a szokásjogi normát írásbeli és kihirdetett császári döntés formájában rögzítette.

Egy ilyen császári állásfoglalás publikálásához nem volt szükség önálló *rescriptum* formára. Ehhez bőven elég volt egy *rescriptum* keretében egy megindokolt mellékmondat is, ha maga a *rescriptum* egy hasonló kérdést szabályozott, s ez a — jelentőségét tekintve alárendelt fontosságú — mondat csak azért volt szükséges, hogy egy *de facto* már régen elter-

²⁹ Kipp id. m. 134. 13. jz. és Krüger id. m. 220. 63. jz.

³⁰ Kipp id. m. 136—138. és F. De Martino: Storia della costituzione romana IV. Parte prima. Napoli, 1962. 579.

³¹ Kipp id. m. 134. 9—10. jz.

³² A *Haec quae necessario* 1. és a *Summa rei publicae* 2. szövegeiben a kodifikációs munkára Iustinianus által kiválasztott jogászok felsorolásánál az első helyeket azok foglalják el, akik *praefectus praetorio* tisztséget viselik, vagy viselték.

jedt szokásbeli norma császári auktoritást nyerjen és ezáltal egy *de facto* állapot *de iure* jellegét nyerjen.³³

Ilyen célra Constantinus császár 331-ben közzétett és a *proconsul*, ill. a *praefectus* helyett eljáró tisztviselő (*qui vice praefectorum cognoscunt*) döntéseinek megfellebbezhetőségét előíró rendelet — amelynek keretében a császár egyúttal a *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbezhetetlenségét is nyilvánosan kifejezésre juttatta — teljesen elegendő volt.

„*A pronconsulibus et comitibus et his, qui vice praefectorum cognoscunt, sive ex appellatione sive ex delegato, sive ex ordine iudicaverint, provocari permittimus... A praefectis autem praetorio provocari non sinimus*” (C. 7.62.19. pr.).

Az „*ad universos provinciales*” címzett forráshely (C. Th. 11.30.16. = C. 7.62.19.) és a „*sententia principalis publice lecta*” (D. 1.11.1.) egymással tehát semmiféle ellentmondásban nem állnak. Egy vagy több provincia funkcionáriusai, vagy lakosai adott esetben kérdést intéztek Constantinus császárhoz abban a tárgyban, hogy a *proconsul*, vagy azoknak a döntése ellen, akik „*vice praefectorum*” járnak el, vajon megvan-e a lehetősége a fellebbezésnek. A császár, ill. az illetékes császári *scrinium* kihasználta ezt az alkalmat, hogy egy „*ad universos provinciales*” címzett konstitúcióban közlétegye a császár állásfoglalását a *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbezhetetlensége tárgyában, s ezzel nyilvánosan és határozottan pontot tegyen a *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbezhetősége, ill. megfellebbezhetetlensége tárgyában nyilván régebben folyó vitára.

Ami a *praefectus praetorio* döntései megfellebbezhetetlenségéről szóló szabálynak a császári konstitúcióban és Arcadius Charisiusnál, a dígesztajogásznál való megindoklását illeti, ezek tartalmilag egyáltalában nem állnak egymástól olyan messze, mint ezt az irodalom több esetben hangoztatja (ld. 26. jz.).

³³ Ld. *W. Ensslin*, RE 22. 2269. és *M. Kaser*: Das römische Zivilprozessrecht. München, 1966. 427—428. — A *sententia principalis* egyébként a császári konstitúciók egyik formáját jelentette, amely mint decretum a forrásokban is előfordul és általában a császár elvi jelentőségű bírói döntéseit takarta. Az ilyen császári döntések *inscriptio*-ja jelzi ebbeli voltukat. Így pl. „*Sententia divi Severi data in persona Marci Prisci idibus Ian. Pompeiano et Avito cons. Severus A. dixit...*” (C. 7. 62. 1.); más esetben viszont az *inscriptio*-ban jelentkező „*dixit*” szó utal a császári döntés ilyen formájára, mint pl. „*Imp. Antonius A. cum cognitionaliter audisset, dixit...*” (C. 9. 41. 3.). Azonban — mint *E. Volterra* (Il problema del testo delle costituzioni imperiali. Atti del II. Congresso Internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto. Venezia 18—22. Settembre 1967. Firenze. 1971. 1001—1008.) kifejti — az ilyesféle császári rendeleti forma a Codex Iustinianusban elég ritka és inkább csak a konstantinusi időkgik észlelhető, ezután kevésbé. — Ha az Arcadius Charisius által használt kifejezést: „*publice sententia principalis lecta*” (D.1.11.1.) egészen szigorúan elemezzük, úgy ez a Constantinus-féle konstitúció *inscriptio*-jával (C. Th. 11. 30. 16. = C. 7. 62. 18.) külső formáját tekintve ellentétben látszik lenni. Arcadius Charisius ui. egy *sententia*-ról beszél, míg itt egy *rescriptum*-ról van szó, amelynek kereteiben a császár a *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbezhetetlenségét jelenti ki. Úgy véljük, hogy esetünkben Arcadius Charisius utalása egy császári *sententia*-ra nem bír különös jelentőséggel, és ő ezzel a császári állásfoglalást tartalmazó *rescriptum*ot is jelezhetette. E nézetünket egy objektív és egy szubjektív érveléssel alátámaszthatjuk: a) a *decreta, mandata, rescripta, és edicta* a dígesztajogásznál — mint ezt *Volterra* (id. m. 1001. és k. és 1011.) bizonyítja — azonos értékű jogforrásokként kezeltettek. Szubjektíve viszont megállapítható, hogy Arcadius Charisius egyáltalában nem helyezett különösebb súlyt a császári rendeletek megjelölésénél a hivatalos terminológiára, ő ugyanis e tekintetben a szakkifejezéseket meglehetősen lazasággal kezelte. Így a következő mondatot találjuk nála: „*Herennius Modestinus et notando et disputando bene et optima ratione decrevit*”, jöllehet, mint művelt jogásznak — s ezt a dialektikus módszerekben való jártassága vitathatatlanul teszi — tudnia kellett, hogy itt csupán egy (ha még oly kiváló) jogásznak állásfoglalásáról van szó, s a „*decernere*”-ige használatá azokra az esetekre volt fenntartva, amikor a császár mint a római birodalom legfőbb bírása mondott ítéletet elvi élel.

A *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbezhetetlensége a Codex Theodosianusban a következőkben nyer indoklást:

„*a praefecti autem praetorio, qui soli vice sacra cognoscere vere dicendi sunt, provocari non sinimus*,”³⁴ *ne iam nostra contingi veneratio videatur*” (11.30.16.).

Constantinus rendeletében, melyben a császár a *proconsul* és a *praefectus* helyett eljáró tisztviselő döntései elleni fellebbezés lehetőségét reskribálja, a fent felvetett kérdésünkben történt állásfoglalását azzal indokolja, hogy maga a *praefectus praetorio* a kogníciós eljárásban a császár helyett (*vice sacra*) dönt, s ezért megfellebbezhetetlen az általa hozott ítélet. Az azonban, hogy e főtisztviselőnek joga van a császár helyett dönteni, a császár tekintélyét egyáltalában nem érinti.

Arcadius Charisiusnál ennek a császári *sententia*-nak indoklása a következő:

„*Credidit enim princeps eos, qui ob singularem industriam explorata eorum fide et gravitate ad huius officii magnitudinem adhibentur, non aliter iudicatuos esse pro sapientia ac luce dignitatis suae, quam ipse foret iudicatuus*” (D. 1.11.1.).

Digestajogászunk tehát azt hangsúlyozza, hogy a császárnak a véleménye (*credidit*) a következő: aki a maga rendkívüli igyekezete, hűsége, ill. állhatatossága folytán e magas tisztséget elnyerte, bölcsessége és hivatalának fénye következtében nem dönthet másként, mint maga a császár.

Ebből az indoklásból három tény állapítható meg.

a) mivel a *praefectus praetorio* a császár helyett (*vice sacra*) ítélkezik (C. Th. 11.30.16.), nem dönthet másképpen, mint maga a császár (D. 1.11.1.). A Codex Theodosianusban található indoklás tehát befejezést nyer tartalmilag az Arcadius Charisius által adott indoklásban;

b) a *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbezhetetlensége nem érinti a császár tekintélyét (C. Th. loc. cit.), mivel a *praefectus praetorio* e magas tisztségét kitartó szorgalmával, hűségével és állhatatosságával nyerte el (D. loc. cit.). A Codex Theodosianusban található mondat második része (*ne iam nostra contingi veneratio videatur*) tehát elmélyült jogászai indoklás kereteiben nyer folytatást Arcadius Charisiusnál;

c) Arcadius Charisius a fentidézett szövegben a „*credidit*” szót használta. Ezzel — úgy véljük — azt juttatta kifejezésre, hogy művében a császári *sententia* hivatalos indoklását nem adta vissza szószerint (hiszen csupán azt írja, hogy „a császár (ti. Constantinus) úgy vélte”), hanem csak a császár feltételezhető szándékát tárgyalta. Olyan esettel állunk szemben, mint amilyen a bírói ítéletek indoklásában ma is nem egyszer fordul elő, hogy ti. a bíró ítéletét azzal indokolja, hogy „ez volt feltehetőleg a törvényhozó akarata”, vagy „a törvényhozó szándéka nyilván erre irányult”.

A kétféle indoklás Constantinus állásfoglalását illetően tehát egymással teljes összhangban áll. Arcadius Charisius indoklása mintegy kiegészíti a Codex Theodosianusban található; a digestajogász nem a hivatalos indoklás szószerinti szövegét adja vissza, hanem, mint hivatásos jogtudós a császár feltehető szándékát vizsgálja, amely őt erre az állásfoglalásra indította. Teszi azonban ezt a hivatalos indoklást szigorúan szem előtt tartva.³⁵

Összefoglalva fejtegetéseinket a következő állapítható meg: csupán egy császári konsztitúció volt, éspedig a Constantinusé a 331. évből, amely a császár állásfoglalását (*sententia*)

³⁴ A Codex Iustinianusban e mondatból csak a „*provocari non sinimus*” maradt meg (C. 7. 62. 19.)

³⁵ Egyébként megjegyzendő, hogy Iustinianus a *Tanta* (14.) és a *Deo auctore* (9.) kezdetű konsztitúcióiban a Codexbe felvett császári rendeleteknek a Digestában való ismétlését megtiltotta. Ez azonban — mint Kaser (Zur Methodologie der römischen Rechtsquellenforschung. Sitzungsberichte der Österreichischen Akad. der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 277. Bd. 5. Wien, 1972. 84.) kifejtette — nem jelentette azt, hogy e rendeletek a Digestában figyelmen kívül lettek volna hagyva.

adja a *praefectus praetorio* döntésének megfellebbezhetetlensége tekintetében, Arcadius Charisius pedig erre a *sententia*-ra hivatkozik. Ezért alapos az a feltevésünk, hogy digesztajogásunk a „*De officio praefecti praetorio*” c. művét csakis 331 után írhatta.

Ad b) Azonban a másik, fentjelzett érv Charisius, a szíriai helytartó és Arcadius Charisius a digesztajogász identitása tekintetében sem látszik megnyugtatónak. A Codex Iustinianus két szöveg helye (11.55.1. és 9.41.9.) — mint említettük — több irodalmi nézet szerint a „*Liber de muneribus civilibus*” (D. 50.18.21.—22.) c. ill. a „*De testibus*” (D. 48.18.10.6.) c. Arcadius Charisius-féle fragmentumok szövegével összevetve bizonyos parallelizmust mutat, s ebből esetleg az a következtetés vonható le, hogy Charisius, a magasrangú állami hivatalnok a hozzá intézett két császári *rescriptum* alapján műveiben az említett konstitúciók tudományos tárgyalását kívánja nyújtani.³⁶

Ezért ajánlatosnak látszik, hogy e forráshelyeket közelebbről szemügyre vegyük.

Az „*Ut rusticani ad nullum obsequium devocentur*” titulus alatt a Codexben található konstitúció (C. 11.55.1. *Resc. Diocletiani et Maximiani AA. ad Charisium. Sine die et consule*) a következőképpen hangzik:

„*Ne quis ex rusticana plebe, quae extra muros posita capitationem suam detulit et annonam congruam praestat, ad ullum aliud obsequium devocetur, neque a rationali nostro mularum fiscalium vel equorum ministerium subire cogatur*”.

Itt Diocletianus (és a társcsászár Maximianus) elrendeli, hogy azoktól a falakon kívül lakó (*extra muros*) parasztoktól, akik földadójukat megfizették és gabonaszállítási kötelezettségüknek eleget tettek, az illetékes állami tisztviselők semmiféle más szolgáltatást ne követeljenek, így még az állami öszvérek és lovak körüli tevékenységet sem.

Arcadius Charisius a „*De muneribus civilibus*” c. művében, amelyre egyes nézetek szerint a Codex-hely utalni látszik, a következőket mondja:

„*Patrimonium autem munera duplicia sunt. Nam quaedam ex his muneribus possessionibus, sive patrimoniis indicuntur, veluti agminales equi, vel mulae et angariae atque veredi. (22) Huiusmodi igitur obsequia et hi, qui neque municipales, neque incolae sunt, agnoscere coguntur*” (D. 50.4.18.21. és 22.).

A szövegrészben Arcadius Charisius azt juttatja kifejezésre, hogy a vagyoni közszolgáltatások két kategóriába sorolhatók: egyesek a telket, vagy általában a vagyont terhelik, mint pl. a teherhordó lovak, vagy öszvérek állítása, rendelkezésre bocsátása, vagy fogat-, ill. postálovak állítása. E szolgáltatásokra azok is kötelezve vannak, akik sem nem polgárai a városnak, sem állandó lakásuk nincs a városban (*municipium*).

Vitathatatlan, hogy mind a császári rendeletben, mind pedig az Arcadius Charisius-tól származó műben a polgárokat terhelő közkötelezettségekről van szó. Egyébként a két forráshely közötti kapcsolat lényegében három szó parallelizmusára van felépítve: „*obsequium; equi; muli*”. Így az egész összehasonlított formálisnak látszik. Míg a császári rendelet az *extra muros* lakó *rusticani*-ról szól, akiket az állami tisztviselők nem vehetnek igénybe állami lovak és öszvérek terhelésénél, Arcadius Charisius arról szól, hogy a *munera civilia patrimonii*-nak két kategóriája van, amelyek közül az egyik a polgár vagyonát, telkét terheli, tehát reálterhet jelent, mint öszvérek és lovak állítása közcélra. Az első esetben a *rusticani extra muros* kincstári *muli* és *equi* melletti szolgálat alóli mentességéről szól a rendelet, míg az utóbbi esetben a *municipium* polgárának telkét terhelő közkötelezettségéről (sőt a nempolgár

³⁶ Ld. *Dell'Oro* id. m. 340—343.

esetében is) arra, hogy közcélra *muli*-t ill. *equi*-t állítson.³⁷ Az előbbi esetben személyi terhektől való mentességről, az utóbbi esetben telki terhekről van szó.

A második, az irodalom által feltételezett parallelizmus koncepciója valamivel szerencsésebben sikerültnek látszik. A kérdéses konstitúcióban a következők találhatók:

„*Super statu ingenuitatis per omnia interrogationum et quaestionum vestigia decurrendum est, ne alieni forte sordidae stirpis splendidis et ingenuis natalibus audeant subrogari, vel propria ac debita per compositam quaestionem quibus competit successio denegetur*” (C. 9.41.9.).

Ebben a Diocletianus (és Maximianus) által *Syria* helytartójához intézett, 290-ben kelt rendeletben arról van szó, hogy a szabadságperekben a bíróságok minden szükséges bizonyíték beszerzésére és felhasználására kötelesek, hogy elkerülhető legyen az — és itt következik a rendelkezésnek az indoklása — hogy idegen, ill. alacsony származású emberek olyan előjogokat vindikálhassanak maguknak a családjog területén, amelyek csak előkelő szabadon születetteket (ingenui) illetnek meg.

Az Arcadius Charisiustól származó szövegrész nézetünk szerint az előbbieken deklarált elvnek a gyakorlatban való alkalmazására vonatkozik:

„*In causis quoque liberalibus non oportet per eorum tormenta, de quorum statu quaeritur, veritatem requiri*” (D. 48.18.10.6.).

azaz még a szabadság, a *status libertatis* kérdésében sem szabad az igazságot azoknak a kínvallatása útján feltárni, akiknek a státusáról szó van. Feltűnő azonban, hogy míg Arcadius Charisius a „*De testibus*” c. művében több ízben hivatkozik *senatusconsultumokra*, császári rendeletekre, az esetben, amikor valóban egy császári konstitúció rendelkezéseit kellene tárgyalnia az irodalom szerint, ilyen hivatkozás nem található (ld. 54. jz.).

Nem tagadható, hogy ez esetben bizonyos tartalmi kapcsolat áll fenn a két forráshely között, ez azonban — tekintettel éppen arra, hogy itt egy elvről van szó, amelyet minden szabadságperben és hasonló ügyben alkalmazni kell — aligha csodálható, s így nem nyújt nézetünk szerint megnyugtató bizonyítékot arra, hogy Charisius, *Syria* provincia helytartója és Arcadius Charisius a digesztajogász azonos személy volna.

Ad c) Az „*Arcadius qui et Charisius*” névhasználatot az identifikálásra felhasználni, nézetünk szerint elhibázott kísérlet.

Az, hogy jogászunk korábban csak a „*Charisius*” nevet használta, s csak később vette fel az „*Arcadius*” nevet, alig képzelhető el. A digesztajogász nevében a hangsúly az „*Arcadius*”-on van, akár ha e név „*Aurelius Arcadius Charisius*”, akár „*Arcadius Charisius*”, akár „*Arcadius qui et Charisius*” formában került be a *Digesta*-*inscriptiókba*. Ezt mindenekelőtt az a tény bizonyítja, hogy az *Index Florentinus* a *digestaszervezők* neveinek sorában a XXXIV. sorszám alatt az „*Ἀρκάδιος*” név genitívusban szerepel anélkül, hogy a jusztinianiusi kompilátorok, akik az *Indexet* készítették a Charisius nevet is felvették volna e névsorba. Egyébként is megállapítható, hogy a „*De testibus liber singularis*” c. műből a *Digestába* felvett három fragmentumban az egész *inscriptio* így hangzik: „*Arcadius qui et Charisius*” (D. 22.5.1.—22.5.21. és 25.), míg egy másik, szintén e műből vett fragmentumban, de nem a *Digesták* 22. könyvében, hanem a D. 48.18.10. alatt az *inscriptio* így hangzik

³⁷ A „*De muneribus civilibus*” c. Arcadius Charisius-féle műből vett egy másik § valamivel közelebb állónak látszik az említett konstitúciósöveghez: „*equorum productio et si qua alia animalia producenda .. personae munus est*” (D. 50. 4. 18. 3.) Itt ui. éppúgy, mint a konstitúciósövegben (C. 11. 55. 1.), amely a *plebs rusticana extra muros*-nak egy személyes közszolgáltatástól (állami *mull* és *equi* melletti szolgáltatól) való mentességét deklarálja a császár, szintén személyi szolgáltatásról van szó, míg a 21. §-ban vagyoni közszolgáltatásról (*equi* és *muli* a köz rendelkezésére bocsátása) beszél jogászunk, amelyek a telket, tulajdonosára való tekintet nélkül terhelik.

„*Arcadius Charisius liber singularis de testibus*”. Tehát maguk a jusztiniánuszi kompilátorok sem voltak következetesek a névhasználatban jogászunkkal kapcsolatban, hiszen meglehetősen szabadon kezelték azt. Egyébként úgy véljük, hogy az „*Arcadius qui et Charisius*” névmegjelölés éppen arra látszik utalni, hogy az „*Arcadius*” nevet fontosabbnak és jellemzőbbnek találták a szerzőre nézve, mint a „*Charisius*” nevet.³⁸

És most lássuk a további argumentumokat, amelyek hivatva vannak abbeli nézetünket, hogy a szíriai helytartó Charisius és a digesztajogász nem azonosak, alátámasztani.

4. Ami a két kodexhelyen szereplő Charisius nevet illeti, megállapítható, hogy az egyikben, amelyet Diocletianus társaugusztuszával adott ki ismeretlen időpontban, Charisius név szerepel címzettként, tisztségének, kilétének megjelölése nélkül, míg egy másikban, amely 290-ből származik, a címzett Charisius, a szíriai helytartó. Mindkét Charisius tehát Diocletianus idején élt, az előbbinél azonban az időpont kérdéses (C. 11.55.1.), míg a másodiknál mind az időpontot, mind pedig a címzett kilétét, állami tisztségét ismerjük, hiszen határozottan tudjuk, hogy a nevezett 290-ben Szíria tartomány helytartója volt.

A két személy identifikálásához azonban más, mint a névazonosság, s az, hogy mindketten Diocletianus korában éltek, aligha ad megnyugtató kiindulási pontot. Nem tartjuk ugyan teljesen kizártnak, hogy a két személy esetleg azonos lehet, a két Charisius identifikálása mégis annál nehezebb, mert az egyiknél a Codex szerkesztője jelzi a címzett méltóságát. Az, aki 290-ben Szíria helytartója volt, szükségképpen az előbbi években egy jelentős állami tisztség betöltőjének kellett lennie,³⁹ a 290-t követő években pedig feltehetően szintén egy igen magas tisztséget kellett betöltenie. Hogyan lehetséges ez esetben, hogy a másik Charisiusnál az *inscriptio* semmiféle tisztségre sem utal, ill. annak megjelölését mellözi. Ez csakis úgy lehetséges, hogy a másik Charisius nem azonos a 290. év szíriai helytartójával, s így még komplikáltabbnak látszik e Charisiusoknak azonosítása Arcadius Charisiussal a digesztajogással.

5. Azok az irodalmi nézetek, amelyek lehetségesnek tartják, sőt állítják, hogy Charisius, Szíria helytartója és Arcadius Charisius a digesztajogász azonosak,⁴⁰ megállapítják, ill. kénytelenek megállapítani, hogy Charisius helytartó szíriai fungálásának lejárta után,⁴¹ vagy legalább is ezt pár évet követően *magister libellorum* lett: ui. teljesen valószínűtlennek látszik az, hogy a 290. év szíriai helytartója csak 331 után, tehát kb. négy évtized múlva nyerte el ezt a tisztséget.

Nézetünk szerint azonban aligha fogadható el az az állítás, hogy Szíria helytartója és magas tisztségéről való lelépése után *magister libellorum* tisztségre nyert kinevezést. E feltevézésünket két argumentummal kívánjuk alátámasztani.

³⁸ Az, hogy a „*Charisius*” név az egész Aurelius Arcadius Charisius névben nem játszott olyan különös szerepet, mint azt *Dell'Oro* (id. m. 340.) állítja, ezt valószínűsíti egy bizonyos *Iohannes Lydus* (490—565) is, aki Iustinianus udvarában magas tisztségeket töltött be és államjogi munkájában (*De magistratibus rei publicae Romanae*) — amelyet görög nyelven írt — Arcadius Charisiustól a „*Liber singularis de officio praefecti praetorio*” c. műből egy fejezetet átvéve a szerzőt „*Aurelius a jogász*” (*Ἀρχαίλιος ὁ νομικός*) néven nevezi. Mindössze az a kérdés, hogy Lydusnak, az udvari jogásznak Arcadius Charisius eredeti műve, vagy csak a vonatkozó digesztajogásfragmentum állott rendelkezésére. *Schulz* (id. m. 314.) és *Wieacker* (Textstufen klassischer Juristen. Göttingen, 1960. 410—411.) az előbbi, míg *Karlowa* (id. m. I. 754.) és *Krüger* (id. m. 424. 9. jz. régebbi irodalommal) az utóbbi esetet látja valószínűbbnek. Ld. még *Wenger* id. m. 222.

³⁹ Diocletianust a légiók 284-ben kiáltották ki császárrá: a Codexben említett *Charisius praeses Syriae* (anno 290), amennyiben azonos lett volna a másik konstitúció Charisiusával (C. 11. 55. 1.), úgy már az előbbi 4—5 évben feltétlenül magas állami tisztséget kellett hogy viseljen, ha 290-ben ilyen magas rangot ért el. Így az azonoság kevés valószínűséggel bír.

⁴⁰ *Krüger* id. m. 254. 31. jz. és *Dell'Oro* id. m. 338. és k.

⁴¹ 293-ban már egy bizonyos *Primus* (C. 7. 33. 6.), a következő évben pedig egy *Verinus* nevet viselő személy (C. 2. 12. 20.) volt Szíria helytartója.

a) Szíria a római birodalom legfontosabb provinciái közé tartozott. Pertinax császár életrajzából (Hist. Aug. Vita Pert. 2.11.) tudjuk, hogy a császár a birodalom fejévé kikiáltása előtt más provinciák eredményes és kiváló kormányzása után, mintegy „kiérdemelte” azt, hogy Szíria kormányzójává nevezze ki a császár (*Syriam meruit*). Cn. Iulius Agricola, Tacitus apósa — miután Domitianus császár őt kitüntetésekkel elhalmozta — nyerte csak el a szíriai helytartóságot. E provincia kormányzata tehát csakis kiemelkedő személyiségek részére volt fenntartva (*maioribus reservatum* — Tacitus Agricola 40.).

b) A diokleciánuszi—konstantinuszi korszak hivatali hierarchiájában négy ún. expedíciós (végrehajtó-kikézbécsítő) hatóság (*scrinia*) létezett, amelyek a *magister officiorum* alá voltak rendelve. E *magister* egyébként a birodalom legelőkelőbb tisztségeinek egyikét viselte a *dominatus* korszakában, s az ún. *virii illustres* sorába tartozott, míg a *scrinia* előjárói: *adiutores scrinii*,⁴² mint az előbbi alá rendelt hivatalok vezetői még ún. *officium*-mal sem rendelkeztek, azaz szorosabb értelemben vett tisztségviselőknek sem voltak tekinthetők. A *magistri scriniorum*-mal, akiknek sorában a *magister libellorum* is tartozott, éspedig rangsorban a harmadik helyen (*magister memoriae, epistularum, libellorum, dispositionum*),⁴³ a császár még közvetlen érintkezést sem tartott fenn, s akaratának kinyilvánítása csak a *magister officiorum* előtt történt, aki ezt a *scrinia* előjáróival közölte (C. 12.19.6—15.). Ezzel szemben a *principatus* későbbi időszakában az a *libellis* tisztséget olyan kiváló államférfiak viselték, mint Papinianus (D. 20.5.12. pr.), vagy Ulpianus (Hist. Aug. vita Pesc. 7.4. és Alex. 26.6.), akik nemsokára *praefectus annonae* lettek (C. 8.37.4.), mint ezt Ulpianusnál látjuk, majd pedig — mint szintén az ő esetében — a *praefectus praetorio* tisztségét nyerték el. Tarruntenus Paternus, a digesztajogász is, aki 179-ben *praefectus praetorio* volt (Hist. Aug. Vita Commod. 4.7.), Marcus Aurelius császár alatt az *ab epistulis Latinis* tisztséget viselte (Dio Cass. 71.12.3.). A diokleciánuszi—konstantinuszi korszakban tehát a *magister libellorum* egy alárendelt, szubaltern hivatal megjelölésére szolgált, nem úgy mint „jogelődjük” az „a *libellis*”, vagy az „ab *epistulis Latinis*” — hivatalok vezetői a *principatus* második korszakában.⁴⁴ A *magister libellorum*-tisztség tekintélye csupán 350 után növekedett meg, amikor is a források már *magister libellor(um) et cognition(um) sacrarum*-ról beszélnek (CIL VI. 510.). A lényegében azonos funkciót ellátó hivatal jelentőségének változása a császári hivatalnoki hierarchiában tehát már a megjelölésben is tükröződik: *magister a libellis*, majd *magister libellorum*, végül *magister libellorum et cognitionum sacrarum*. Eredeti súlyát azonban ez a tisztség csupán Iustinianus alatt nyerte vissza, amit onnan tudunk, hogy a *magister scrinii libellorum sacrarumque cognitionum* a Codex Iustinianusban a következő jellemzést nyer: a *magister libellorum*, „*qui semper nobis ex bona opinione et gloria sese commendavit*” (C. 1.17.2.9. és Const. Tanta 9.).

A klasszikus jog fénykorában az a *libellis*-tisztség olyan nagyjelentőségű volt a császár személye mellett, hogy olyan kiváló jogászok, mint Ulpianus és Papinianus is viselték, akik azután *praefecti praetorio* lettek. Fennáll ui. a valószínűsége e két jogász esetét tekintve annak, hogy e legmagasabb császárkori méltóság elnyeréséhez az a *libellis*-tisztség elnyerése esetleg előfeltétel is lehetett. A diokleciánuszi, de különösen a konstantinuszi korszakban azonban a *magister libellorum* (eltekintve a tisztség megjelölésében bekövetkezett változástól) elvesztette principátuskori jelentőségét és viselőjét csak szubaltern hivatalnokként kezelték. A hivatal jelentőségét — mint említettük — csak Iustinianus restaurálta.

⁴² *Notitia Dignitatum* or. 19. 4. — Ld. még *Premenstein*, RE 13. 21.

⁴³ *Premenstein*, RE 13. 21. — Hogy e *magistri* a konstantinuszi időkben egészen alárendelt hivatalnokok voltak, erre nézve ld. *Karlowa* id. m. I. 843. — *Krüger* id. m. 314. és *Wieacker*; *Vom römischen Recht*. Corpus Iuris.³ Stuttgart, 1961. 252. és k.

⁴⁴ Az „a *libellis*” elnevezésű iroda vezetőjét a 3. században *magister a libellis*-nek nevezték (CIL VI. 1628.) és csak ennek a századnak a végén kezdték *magister libellorum*-nak hívni (CIL VI. 1704.).

— A fentemlített két érv alapján (azaz: a) a szíriai helytartóság a *dominatus* legmagasabb méltóságai közé tartozott: b) a *magister libellorum* a diokleciánuszi—konstantinuszi korban alárendelt hivatalt jelölt) az alábbi következtetésre jutunk: a *dominatus* hatalmas tisztségviselője, Charisius, Szíria helytartója 290-ben, 293-ban vagy a következő években aligha viselhette a *magister libellorum* szubaltern hivatalnokságát. Ellenkező feltevés élesen szemben állana a diokleciánuszi—konstantinuszi korszak *notitia dignitatum*-ával.

6. Arcadius Charisius azonban azért sem lehetett a III. század kilencvenes éveiben, Diocletianus uralkodása első felében *magister libellorum*, mert — mint ezt Kalb⁴⁵ rendkívül gondos nyelvészeti nyomozómunkájának eredményeképpen megállapította — az ő latinsága teljesen megfelel a IV. század latinságának.⁴⁶ Ez a szó, amelyet Arcadius Charisius a polgárokat terhelő közszolgáltatásokról szóló művében használ: „*resarciunt*” (D. 50.4.18.26.) a császári konstitúciók szövegeiben csak 333 után jelentkezik (C. 5.37.23.).

7. Míg a klasszikus jogászok jogász-kortársaikat, vagy klasszikus elődjüket mindig mint egyenrangú szakembereket idézik (pl. „X véleménye ez, Y véleménye az, és azonban az előbbi véleményével értek egyet”)⁴⁷, Arcadius Charisius a „*De muneribus civilibus*” c. művében az utolsóként említeni szokott remekjogászra, Herennius Modestinusra úgy hivatkozik, mintha egy császár konstitúcióját, vagy állásfoglalását idézné:

„*ut Herennius Modestinus et notando et disputando bene et optima ratione decrevit*” (D. 50.4.18.26.).

E mondatrészben: „*bene et optima ratione decrevit*”, az említett remekjogászt a legmélyebb tisztelet hangján említi a 331 után, tehát kb. egy évszázaddal később működő Arcadius Charisius. A jogász döntését úgy jellemzi, hogy az „*bene et optima ratione*” nyert megfogalmazást, s emellett nem azt mondja, mint a klasszikusok klasszikus elődjeikről, vagy kortársaikról, hogy „*respondit*”, „*ait*”, „*dicit*”, „*adnotat*”, hanem azt, hogy „*decrevit*”, jóllehet, s ezt egy állami tisztviselőnek tudnia kellett, hogy a *decretum* a császári döntéseknek egyik formája, a császárhoz fellebbezett ügyekben elvi éllel kimondott ítélet volt.⁴⁸

8. Végül megjegyzendő, hogy a három részre történő osztás, a hármas kategorizálás (*divisio*), mint a jogi fogalmak definiálásának módszere a digesztajogászoknál a bizánci korszakba való átmenet jele volt a római jogi kategóriák rendszerezésénél, annak kezdete pedig a konstantinuszi időben keresendő, s először Arcadius Charisiusnál található. A „*triplex divisio*”, ill. a „*trifariam dividere*” (D. 50.4.18. pr. és 28.) jogásznak a „*De muneribus civilibus*” c. művében található.⁴⁹

⁴⁵ Kalb id. m. 144. és k.

⁴⁶ Kalb nézetét (id. m. 144. és k.) Jörs (RE 3. 2146.), Kübler (id. m. 371. 1. jz.) és Kunkel (Herkunft, 263. 565. jz.) egyaránt megjegyzés nélkül elfogadják. Longo és Scherillo (id. m. 264.), továbbá Wieacker (Textstufen, 410.), Dulceit (Dulceit—Schwarz—Waldstein.⁶ id. m. 251.) valamint Kaser (Röm. Rechtsgeschichte² 247.) szintén igen valószínűnek tartják, hogy jogásznak a 4. században fejtette ki működését. E. Heilfron (Römische Rechtsgeschichte. Berlin, 1905. 119.) nézete szerint Arcadius Charisius 350 körül tevékenykedett.

⁴⁷ Így pl. Africanus Iulianusra hivatkozik: „*similiter se respondisse Iulianus ait*” (D. 19. 1. 19. 1.), Paulus Neratiusra és Pomponiusra: „*et Neratio placeat et Pomponius ait*” (D. 16. 2. 4.), Ulpianus Marcellusra: „*et Marcellus ut libro octavo digestorum*” (D. 23. 4. 4. pr.), Pomponius Aristora: „*apud Aristonem ita scriptum est*” (D. 26. 7. 61.), Scaevola Gallusra „*Gallus sic posse institui postumos nepotes induxit*” (D. 28. 2. 29. pr.) stb. Megállapítható, hogy valamennyi klasszikus mind a préklasszikusokra, mind klasszikus elődeire hivatkozik, tekintet nélkül arra, hogy az idézett jogász más jogászok viszonylatában tekintélyesebb, vagy kisebb jelentőségű volt: valamennyit tudományosan egyenrangúként idézték.

⁴⁸ Dell'Oro id. m. 335.

⁴⁹ F. Pringsheim: Beryt und Bologna. Gesammelte Abhandlungen I. Heidelberg, 1961. 417. A „*bifaria*” szó a görög filozófiai befolyás alatt álló Modestinusnál található (D. 38. 10. 4. 2.). A „*quadripartiter*” csak a D. 38. 10. 14. alatt található, s az ún. *subdivisio* csupán a jusztiniánuszi kodifikáció sajátossága (Pringsheim id. m. I. 417—418.). Az, hogy a *tripla divisio* csak a posztklasszikus korban jelenik meg a szövegekben, kitűnik a Vocabularium Iurisprudentiae Romanae 2. 287. 2. és 2. 288. 32.-ből. Ld. még I/3. c) és III/4.

9. A fentiek alapján teljes bizonyossággal állapítható meg az, hogy Charisius, a diokleciánuszi korszak ismeretlen római alattvalója és Charisius, a 290. év szíriai helytartója, valamint Arcadius Charisius (Aurelius Arcadius Charisius, vagy másképpen Arcadius qui et Charisius) a digesztajogász, aki Constantinus császár korában, vagy ezt követő időben működött és aki „*Liber singularis de officio praefecti praetorio*” c. művét 331 után írta, nem azonosak.

III. Arcadius Charisius művei

1. Arcadius Charisiustól három művet ismerünk, amelyeknek fragmentumai a Digestába bekerültek és amelyek a digesztaszervezők tevékenysége következtében az Index Florentinusban a következő sorrendben vannak feltüntetve:

- a) *De testibus*,
- b) *De officio praefecti praetorio*,
- c) *De muneribus civilibus*.

Hogy ez az egymásutániség az Index Florentinusban (XXXIV. 1—3.) kronológikus-, fontossági sorrendet jelez, vagy a Digesták szerkezeti egymásutánját tükrözi, aligha dönthető el.⁵⁰ A Digesták szerkezeti egymásutániségét azért nem tükrözheti e sorrend, mert a „*De officio praefecti praetorio*” az I. liberbe, a „*De testibus*” c. mű a XXII. ill. a XLVIII. és a „*De muneribus civilibus*” az L. könyvbe van felvéve. Kronológikus egymásutánra utaló jelet sem találunk kifejezetten, bár tagadhatatlan, hogy az Index Florentinusban talán valami laza időbeliség észlelhető. Fontossági sorrendről sem lehet nézetünk szerint szó. Igaz, hogy a principatus idején, amikor a 34 klasszikus digesztajogász működött, talán különösebb jelentőségű lehetett a polgári perrend, s így a tanúbizonyításról szóló műnek nagyobb fontossága lehetett, mint a polgárokat terhelő közkötelezettségeknek (*munera civilia*). A jusztinianuszi korban azonban, mikor a polgári közkötelezettségeknek a fontossága, tekintettel a liturgia-állam rendszerére, döntő jelentőségűvé nőtt, ennek megfelelően az Index Florentinusban a „*De muneribus civilibus*” c. műnek kellett volna az első helyre kerülni.

2. A „*Liber singularis de testibus*” c. műből négy fragmentum került be a Digestákba, éspedig három a „*De testibus*”-titulus (D. 22.5.) alatt és egy a „*De quaestionibus*”-titulus alatt (D. 48.18.). Az előbbi titulus a szabadállapotúak testimoniumáról, míg az utóbbi a tanúként meghallgatott rabszolgákról szól.

A kérdéses Arcadius Charisius-féle mű keletkezése a konstantinuszi korra esik, de mindenesetre a 334. év előtti periódusra. U. i. ebben az évben reskribálta a császár, hogy „*unius omnino testis responsio non audiat*” (C. Th. 11.39.3.). E rendelet arra látszik utalni, hogy a tanúbizonyítás és az okirati bizonyítás ez ideig még egyenrangú volt az eljárásban és a jogászunktól a Digestákba felvett négy fragmentum semmi alapot nem nyújt arra, hogy a „*De testibus*” c. mű keletkezési idején ne érvényesült volna ez.⁵¹ Ennek megfelelően az a feltevésünk, hogy a „*De testibus*”-t Arcadius Charisius 334 előtt írta, míg a „*De officio praefecti praetorio*” c. mű 331 után keletkezett, nem látszik megalapozatlannak.

⁵⁰ Krüger id. m. 255.

⁵¹ Kaser: Röm. Zivilprozessrecht. 493. 59—60. jz. irodalommal. Ha az Arcadius Charisiustól származó digesztahelyet, mely szerint: „*senatus censuit praetorem testimonium dare debere in iudicio adulterii causa*” (D. 22. 5. 21. 1.) és a konstantinuszi konstitúció következő szövegét: „*unius omnino testis responsio non audiat, etiamsi praeclarae curiae honore praefulgeat*” (C. Th. 11. 39. 3. = C. 4. 20. 9.) összevetjük, úgy arra a következtetésre juthatunk, hogy míg az Arcadius Charisius által idézett senatusconsultumban még kifejezésre jut az a tézis, hogy a praetor házasságtörési eljárásban „*testimonium dare debet*”, még akkor is, ha ő maga az egyetlen tanú, addig Constantinus rendeletében *expressis verbis* benne van, hogy még a legmagasabb tisztség viselője sem lehet tanú egymagában, helyesebben, az „egy tanú nem tanú-élvét” itt a császár már következetesen keresztülviszi.

A „*De testibus*”-ból az első fragmentumot a jusztiniánuszi kompilátorok a „*De testibus*” digesztatitulus legelejére helyezték (D. 22.5.1.),⁵² amiből az a következtetés vonható le egyrészt, hogy ez a jusztiniánuszi kompilátorok által mint elvi jelentőségű megnyilatkozás kezeltetett, másrészt az, hogy ezek a mondatok magának Arcadius Charisiusnak e művében is a bevezetést jelentették.⁵³ Erre látszanak a fragmentum első szavai utalni a következőkben:

„*Testimonium usus frequens ac necessarius est, et ab his praecipue exigendus, quorum fides non vacillat*” (D. 22.5.1. pr.).

Milyen elvi jelentőségű méltatása ez a tanúvallomásnak, mint olyan bizonyítóeszköznek, amely az okirattal, mint bizonyítékkal még azonos rangú.

Ami a szabadállapotú tanúval való bizonyítást illeti, Arcadius Charisius a fenti digesztatitulus következő részeiben (D. 22.5.1.21. és 25.) a következőket mondja:

„*Adhiberi quoque testes possunt non solum in criminalibus causis, sed etiam in pecuniariis litibus...*” (D. 22.5.1.1.),

azaz a szabadállapotú tanúk általi bizonyítás nemcsak a büntető-, hanem a vagyoni jogi (polgári) peres eljárásban is igénybevehető.

A tanúzás kötelezettség — mint ezt jogászunk hangoztatja (D. 22.5.21.1.) — általános, minden szabad emberről terhelő kötelezettség, ui. ha a körülmények ezt megkövetelik, nemcsak magánszemélyek vannak erre kötelezve, hanem a magistratusok is. Ez az eljárásjogi norma, mint „vitathatatlan” (*incunctabile est*) nyer jellemzést jogászunk szövegében.

A továbbiakban Arcadius Charisius kijelenti, hogy mely szabadállapotúak tanúzásképtelenek: a) elsősorban az, aki gyalázkodó irat (*carmen famosum*) készítése miatt elítéltetett (D. 22.5.21. pr.), éppúgy, mint a cirkusz porondján vívással foglalkozó, vagy valamely hasonló személy (*harenarium testem vel similem personam*), akiknek tanúságtételét a bíróság csak kivallatás esetében fogadhatja el (D. 22.5.21.2.); b) relative tanúzásképtelen a *patronus* annak a patrociniumnak a keretében, amely alá van rendelve, éppúgy, mint az ügyvivő (*executor negotiorum*) hasonló esetekben (D. 22.5.25.), már ti. oly ügyekben, amelyeket maga bonyolított le.

Teljesértékű tanú a bíróság előtt tehát csak az a polgár lehet, aki megfelelő tiszteletben részesül és becsülettel (*testes omnes eiusdem honestatis et existimationis sint*), ún. polgári becsülettel bír (D. 22.5.21.3.). Minden tanúvallomást el kell fogadnia a bírónak, hogyha a perben szereplő valamennyi tanú egyforma polgári becsülettel bír (ibid.) és „*iudicis motus cum his concurrat*”, azaz, ha a bírő meggyőződése is egybeesik a tanúvallomások tartalmával (ibid.). Ha azonban az azonosan hitelt érdemlőnek tűnő vallomások egymástól tartalmilag eltérnek, még ha az eltérő vallomások számszerűleg egyenlőtlenséget tüntetnek is fel, úgy az ügy természetéből kiindulva azt kell valónak venni, amelynél az ellenségeskedés, ill. a kedvezés gyanúja egyik, vagy másik fél irányában nem forog fenn (D. 22.5.21.3.).

A tanúk számának Arcadius Charisius nem tulajdonít különösebb jelentőséget:

„*Non enim ad multitudinem respici oportet, sed ad sinceram testimoniorum fidem et testimonia, quibus potius lux veritatis adstipit*” (D. 22.5.21.3.),

⁵² A digesztajogászoktól „*De testibus*” cím alatt nem ismerünk más művet, mint az Arcadius Charisiusét, jóllehet e témával más jogász is foglalkozott (ld. a „*De testibus*” digesztatitulus, a D. 22.5.-nél, ahol Modestinus, Callistratus, Paulus, Papinianus, Gaius, Licinius Rufinus, Scaevola, Pomponius, Ulpianus és Venuleius műveiből találunk fragmentumokat).

⁵³ Schulz (id. m. 320. 4. jz.) a „*De officio praefecti praetorio*” c. Arcadius Charisiustól származó mű bevezetésének tartja a Digestákba felvett fragmentumot, arra azonban nem terjed ki a figyelme, hogy a D. 22. 5. 1. alatti Arcadius Charisius-féle szöveget a digesztaszervezők méltónak találták arra, hogy a „*De testibus*” digesztatitulus bevezetéseként alkalmazzák.

azaz a bírónak nem a tanúk számára kell figyelmét fordítani, hanem a tanúvallomások (*testimonia*) hitelességére; azon vallomások alapján kell tehát döntenie, amelyekből „az igazság világossága” jobban kitűnik. Rendkívül fontos ez a megállapítás abból a szempontból, hogy Arcadius Charisiusnál — e művében — még a „bizonyítékok szabad mérlegelésének elve” jut kifejezésre egyértelműleg.

— Ami most már a rabszolgáknak a tanúvallomását illeti, e kérdést jogászunk a „*De quaestionibus*” digesztatitulusnak D. 48.18.10. alatti fragmentumában tárgyalja.

Elvileg szögezi le Arcadius Charisius, hogy a rabszolga tanúvallomása büntetőügyekben csak kinvallatás esetében fogadható el. A fragmentum végén azonban kiemeli, hogy szabadságvitákban, szabadságperekben azonban az igazságot „*per eorum tormenta, de quorum statu quaeritur*”, tehát a vitás státusú ember kinvallatásával tisztázni nem lehet (D. 48.18.10.6.). Ez teljesen logikus, hiszen így fennállana annak a lehetősége, hogy szabadállapotú vonnak kinvallatás alá.

Azonban rabszolgák sem vehetők kinvallatás alá: a) ha 14 életévüket még nem töltötték be, b) vagy ha maga a rabszolga a *filii familias* peculium castrense-jéhez tartozik, amennyiben a *per a pater familias* ellen megy, vagy fordítva, a *pater familias* rabszolgája a *filii familias* elleni perben; c) nem vonható továbbá kinvallatás alá vádlott rabszolgája (vagy libertinusa) a vádló (*accusator*) kérelmére sem a vádlott elleni büntetőperben (D. 48.18.10. pr., valamint 2. és 4.). Ha azonban „felségsértésről” van szó, ez a vád tárgya (*in maiestatis crimine*), mint olyan bűncselekmény, amely a császár személyét érinti, minden rabszolgát kinvallatásnak kell kitenni, tehát még a 14 évet be nem töltöttet is, aki egyébként ez alól abszolút mentességet élvez, amennyiben a bűnügy felderítése ezt megkívánja (D. 48.18.10.1.).

Eltekintve azonban a rabszolgák esetében alkalmazandó kinvallatás kötelezőségétől, a bizonyítékok szabad mérlegelésének elve itt is érvényre jut. Egyrészt ui. Arcadius Charisius megállapítja, hogy a kintzőeszközök nem oly mértékben alkalmazandók, mint azt a vádló követeli, hanem csak oly mértékben, ahogyan az adott körülmények között a bíróság szükségesnek találja (D. 48.10.18.3.); másrészt hangsúlyozza, hogy az igazság kiderítésénél maga az elhangzott szó, valamint a gondos figyelmesség a vizsgálat során (*plurimum quoque in executiunda veritate etiam vox ipsa, et cognitionis suptilis diligentia adfert*) a döntő (D. 48.18.10.5.).

Fenti fejtegetéseink és az ismertetett szövegek alapján az alábbiak állapíthatók meg:

a) Arcadius Charisiusnak a „*De testibus*” c. műve minden valószínűség szerint a konstantinuszi korszakban, de mindenestre 334 előtt íródott.

b) A konstantinuszi korszak számára ez a mű elvi jelentőségű volt, és bizonyos mértékben önálló jellegű alkotás.⁵⁴

⁵⁴ Arcadius Charisius műveiben a következő korábbi jogszabályok nyerne idézést: a) egy *senatusconsultum*, mely szerint a *praetor* házasságtörés miatt folyó büntetőperben tanúvallomást köteles tenni (D. 22. 5. 21. 1.), b) császári mandátumok, amelyek előírják, hogy a *praesides provinciae* vigyázzanak arra, hogy olyan személy, aki egy ügyben mint ügyintéző járt el, ne tehesen tanúvallomást (D. 22. 5. 25.), c) egy *rescriptum Divi Pii* (Caecilius Iuventianus nevű polgárhoz címezve), mely szerint a még 14. életévét be nem töltött rabszolgát kinvallatás alá vonni nem szabad (D. 48. 18. 10. pr.). Eltekintve e hivatkozásoktól Arcadius Charisius megállapításait önállóan fejtegeti, s indokolásai is önállóknak látszanak. (D. 22. 5. 1. 2. — 22. 5. 21. 3. — 48. 18. 10. 5.). Ez utóbbi megállapítást az is alátámasztja, hogy a „*De testibus*” c. művéből vett fragmentum egyik helyén (D. 48. 18. 10. 2.) kifejezetten hangsúlyozza, hogy a továbbiakban saját nézetét fejt ki. Egyébként arra nézve, hogy Arcadius Charisius hányszor idéz császári konstitúciókat, ill. állásfoglalásokat, ld. *Volterra* id. m. 953—954.

c) Minthogy e munkában részben még a szabad bizonyítékmérlegelés elve jutott kifejezésre, az tartalmilag átmenetet jelentett a bizonyítékok szabad mérlegelésének rendszere és a korlátozottan kötött bizonyítási eljárási rendszer között.⁵⁵

3. Arcadius Charisius másik műve, amelyet — mint kifejtettük — minden valószínűség szerint 331 után írhattott: a „*Liber singularis de officio praefecti praetorio*” volt.

E könyv a maga nemében egyedülállónak látszik. Feltehető ui. hogy a kompilátorok számára e téma tekintetében más mű nem állhatott rendelkezésre. Ennek lehetett a következménye, hogy a *praefectus praetorio* officiumáról csak egyetlen fragmentum nyert a Digestákba felvételt. Az irodalomban elfogadott az a nézet,⁵⁶ hogy e fragmentum Arcadius Charisius fenti című művének bevezető szövegét foglalja magában (D. 1.11.1.).

A töredék princípiuma a témába való jogtörténeti bevezetést nyújt, amelynek keretében e magas tisztség eredetét vizsgálja a szerző (a *praefectus praetorio* és a *magister equitum* méltósága itt össze van vetve). Amilyen szerepet játszott a *dictator* mellett a *magister equitum*, olyan szerep jutott a császár mellett az általa kinevezett *praefectus praetorio*-nak attól kezdve, hogy az állam igazgatását a császárok vették át (*regimentis rei publicae ad imperatores perpetuae translatis*). Megjegyzi azonban az író, hogy az állami fegyelem megszilárdítása céljából a *praefectus praetorio* szélesebb hatáskört kapott, mint a *magister equitum* (D. 1.11.1. pr.), akinek helyét a császárkorban a *praefectus praetorio* foglalta el, „mint azt egyes írók állítják,” (*a quibusdam scriptoribus traditum est*). Ez az idézőjelbe tett mondat a fent mondottakkal ellentétben levőnek látszik, a korábbiakban ui. arra utaltunk, hogy a digesztaszervezők számára csupán Arcadius Charisius műve állhatott e téma tekintetében rendelkezésre. Ennek ellenére úgy véljük, hogy feltevésünk nem alaptalan. Az Arcadius Charisius-féle mű bevezető része így hangzik:

„*Breviter commemorare necesse est unde constituendi praefectorum praetorio officii origo manaverit. Ad vicem magistri equitum praefectos praetorio antiquitus institutos esse a quibusdam scriptoribus traditum est*” (D. 1.11.1. pr.).

E mondat azonban, úgy véljük, semmiképpen sem jelenti azt, hogy a digesztaszervezőknek több, a *praefectus praetorio* méltóságát tárgyaló mű állott rendelkezésére, hanem azt, hogy mikor Arcadius Charisius ezt a művet írta, akkor ő előtte lehetett ismert több író ilyen tárgyú munkája, amelyekből a fenti következtetést vont le. Ha a digesztaszervezők rendelkezésére több a *praefectus praetorio* officiumáról szóló *liber* állott volna, úgy a „*De officio praefecti praetorio*” c. digesztatitulus nem csupán ezt az egyetlen — és pedig egy posztklasszikus, talán az egyetlen posztklasszikus írótól származó — fragmentumot tartalmazná, hanem — mint ez más esetekben látható — több, és pedig különböző íróktól vett fragmentumból állana. Azoknak a művei, amelyeket e tárgyban Arcadius Charisius ismert, s amelyekre nevek említése nélkül így hivatkozik: „*quibusdam scriptoribus traditum est*”, a kompilátorok számára már aligha lehettek hozzáférhetők, s úgy, mint sok más mű, a jusztinianuszi korra már elvesztek.

A fragmentum szövegében ezt követi a jogászoknak sokat vitatott hivatkozása Constantinus 331-ből származó konstitúciójára a *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbez-

⁵⁵ D. Simon (Untersuchungen zum Justinianischen Zivilprozess. München, 1969. III. Abschn.) annak a nézetének ad kifejezést, hogy vitatható, hogy a jusztinianuszi jog egy kötött bizonyítási rendszert tett volna magáévá. Szerinte a bizonyítási eszközöknek itt nem volt hierarchiája. Ennek ellenére úgy véljük, hogy a Constantinus által bevezetett „*unus testis nullus testis*”-elv feltétlenül egy kötött bizonyítási rendszerre látszik utalni, ha nem is olyan kötött rendszerre, mint az a közép-korban látható. Ld. még Kaser: Zivilprozessrecht, 493. és k.

⁵⁶ Schulz id. m. 320. 4. jz. és 314.

hetetlenségéről, s ennek császári indoklása, amely azonban — mint már említettük⁵⁷ — a rendelet hivatalos indoklásával teljes összhangban áll (D. 1.11.1.).

Végül említést tesz arról Arcadius, hogy a *praefectus praetorio* döntése ellen az *aetate minores* részére *in integrum restitutio*-t csak maga a *praefectus praetorio* adhat, senki más rajta kívül (D. 1.11.1.2.). Ez az Arcadius Charisius által közölt jogszabály mintegy kiegészítést jelent a Hermogenianus által adott normának, amely így szól:

„*Praefecti etiam praetorio ex sua sententia in integrum possunt restituere*” (D. 4.4.17.).

Arcadius Charisius ui. precizírozza Hermogenianus megállapítását oly értelemben, hogy megállapítja, hogy a *minor aetas*-ban levőket érintő döntésekre vonatkozik ez az *in integrum restitutio*.

Összefoglalva:

a) A „*De officio praefecti praetorio*” c. művet Arcadius Charisius 331 után írta.

b) Annak jelentősége a digesztaszterkesztők számára rendkívül fontos lehetett, mert erről a témáról — minden valószínűség szerint — más mű, más írótól nem állott rendelkezésükre, legfeljebb arról szerezhettek tudomást, éspedig Arcadius Charisiustól magától, hogy valamikor e kérdéssről más jogászok is írtak.

c) A *praefectus praetorio* döntéseinek megfellebbezhetetlensége kérdésében jogászunk szépen cizellált indoklást ad, amely jogászi, jogtudósi kvalitásait dicséri.

d) Ez indokláson kívül csupán Arcadius Charisiustól szerezhetünk tudomást arról, hogy a *praefectus praetorio* volt egyedüli dominátuskori tisztségviselő, aki az ő saját döntésével szemben a *minor* javára *in integrum restitutio*-t adhatott, tehát csak ő korrigálhatta a minort e döntéssel ért sérelmet.

4. Míg Hermogenianus műve eltekintve a polgárokat terhelő közkötelezettségekről szóló fragmentumtól, s a *fiscus* előjogairól írottakról, lényegében magánjogi kérdésekkel foglalkozik, Arcadius Charisius munkáiból vett töredékek jórészt a közjog területére tartoznak, hiszen egyrészt a kriminális perekben a tanúvallomások kérdését tárgyalják, másrészt a *praefectus praetorio*, mint a császári hierarchiában legmagasabb méltóság jogi helyzetét, valamint a polgárokat terhelő közkötelezettségeket. Szoros értelemben két utalás van csak a fenti fragmentumokban a magánjogra, éspedig az, mely szerint a tanúvallomás vagyoni jogi perekben is alkalmazható (D. 22.5.1.1.) és az, hogy a *praefectus praetorio* döntése ellen, ha az a maior aetast el nem ért személy sérelmére történt, csak ő maga adhat *in integrum restitutio*-t (D. 1.11.1.2.).

A polgárokat terhelő közkötelezettségekről szóló „*De muneribus civilibus*” c. Arcadius Charisiustól származó műből a digesztaszterkesztők mindössze egy, azonban rendkívül terjedelmes fragmentumot vettek fel a Digesztába, amely terjedelmét, tartalmát, definícióit és rendszerezését tekintve úgy kezelhető — s feltehetőleg a jusztiniánuszi kodifikátorok is így kezelték — mint a *munera civilia* „kodexét”, amely a jusztiniánuszi korban is alkalmazható.⁵⁸ Ez természetes is. A *munera* intézménye már ugyan a köztársaság idején is meg-

⁵⁷ Ld. a II/3. pontot (Ad a).

⁵⁸ E megállapítás megalapozottságát bizonyítja az, hogy a D. 50. 4. „*De muneribus et honoribus*”-titulusban csak két fragmentum van, amelyek a *munera* kettős osztályozásáról szólnak, éspedig egy callistrátusi hely, amelyben a szerző azt mondja, hogy „*munus aut publicum, aut privatum est*” (D. 50. 4. 14. 1.) és egy hermogeniánuszi, mely szerint „*munerum civilium quaedam sunt patrimonii, alia personarum*” (D. 50. 4. 1. pr.). Emellett csak Callistratus ad egy definíciót a *honor*, s egyet a *munus publicum* fogalmáról (D. 50. 4. 14. pr. és 1.). Valamennyi itt e titulusban szereplő fragmentum kisebb terjedelmű, szegényes tartalmú, laza rendszerezettségű, nem úgy mint a mindennek ellenkezőjét felmutató Arcadius Charisius-féle töredék. Emellett megállapítható, hogy a D. 50. 4. „*De muneribus et honoribus*” titulus 18 fragmentuma közül az Arcadius Charisiusé az egyetlen, amelynek tartalma kizárólag a *munera civilia* tárgyalásának van szentelve.

jelenik (a város védelmére alkalmilag szükséges kézi munka, pl. falrakás, árokásás, ill. fogatállítás az építőanyag, a föld szállításához a város falainak, védműveinek megerősítése céljából), de ezek a kötelezettségek, amelyek a polgárokat már ekkor is terhelhették, teljesen eseti jellegűek voltak. Hadrianus idejétől kezdve azonban a *munera* száma fokozatosan növekszik az egykori egyiptomi (előbb a fáraók, majd a ptolemaioszi Egyiptomot tekintve) közszolgáltatások rendjének (leitourgeia = *liturgia*) fokozatos átvételével. Így lassanként kialakult az államnak a polgárok életébe, vagyonába való mind erősebb állami beavatkozás, míg az egész római birodalom a diokleianuszi—konstantinuszi monarchia idején „hellenisztikus—egyiptomi mintára kialakított liturgiaállammá” nem vált.⁵⁹ E liturgia-rendszer az összes szabad alattvalókat, tehát a polgárokat éppúgy, mint a „községi illetőséggel” nem bíró községbenlakókat (*incolae*) egyaránt terhelte.

Arcadius Charisiusnak a „*De officio praefecti praetorio*” c. műve e művel bizonyos tartalmi kapcsolatban áll, mert a *munera civilia* felügyelete e korszakban a *praefectus praetorio* feladatát képezte (C. Th. 8.2.4—6. —9.16.—18. és 11.16.17—18. és 21—23.). Így nem látszik valószínűtlennek, hogy a *praefectus praetorio* officiumáról írt munka adott indítást Arcadius Charisiusnak arra, hogy e művét a *munera civilia*-ról megírja.

Arcadius Charisius *munera civilia*-t tárgyzó munkája Hermogenianus hasonló témát tárgyaló *epitomae*-törredékkel összevetve magasabb szinten állónak mutatkozik, ami nem egyedül arra vezethető vissza, hogy a két fragmentum — mint látni fogjuk — terjedelmét illetőleg jelentősen különbözik egymástól az Arcadius Charisius-féle mű javára.

„*Munerum civilium quaedam sunt patrimonii, alia personarum*” (D. 50.4.1. pr.),

mondja Hermogenianus, míg szerzőnk az alábbiakat közli:

„*Munerum civilium triplex divisio est: nam quaedam munera personalia sunt, quaedam patrimoniorum dicentur, alia mixta*” (D. 50.4.18. pr.).⁶⁰

Míg a klasszikus korszakban található kategorizálásoknál általában a kettős, ún. *bifaria divisio* a jellegzetes (pl. a D. 38.10.4.2. alatt Modestinus „*bifariam intelligere*” kifejezést használ), addig a posztklasszikus periódusban — mint már említettük — a *triplex divisio* lép előtérbe.⁶¹

A két idézett forráshely (D. 50.4.1. pr. Hermogenianustól és D. 50.4.18. pr. Arcadius Charisiustól) — mint már a fentiekben is szóltunk róla (I/3. c.)-szintén valószínűsíteni látszik, amennyiben azokat összevetjük, azt a körülményt, hogy míg Arcadius Charisius feltétlenül posztklasszikus jogász volt, addig Hermogenianus, az *Epitomae iuris* írója a késői klasszikus korszak utolsó jogászái közé tartozott.

⁵⁹ U. v. Lübtow: Das römische Volk, sein Staat und sein Recht. Frankfurt a/ M., 1955. 448. — Kübler id. m. 235. és R. v. Mayr: Römische Rechtsgeschichte. Sammlung Göschen. IV. Berlin—Leipzig 1913. 32. — A liturgia-állam kiépítésének ideológiai alapja — mint Lübtow kifejti (id. m. 448.) — a sztoikus filozófia uralkodó eszménye, mely szerint az uralkodó az állam első szolgája. A gazdasági-társadalmi viszonyok további alakulása azután a sztoikus filozófia „uralkodó-eszményképét” továbbfejlesztette Hadrianus polgári bürokráciájának kiépítése idején, s így kialakult az a „szolgálati szemlélet”, amelyet az alattvalók vonatkozásában egyre erősebben érvényesítenek. E rendszert M. Rostovtzeff (Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. II. Leipzig, 1929. 232.) úgy jellemzi, hogy „a régi polgári közösség felbomlik és zárt rendek és hivatáscsoportok tömegévé alakul, amely az állammal szemben bizonyos szolgáltatásokra van kötelezve”. — Pólay: Über die munera civilia im Werke des Digestenjuristen Arcadius Charisius. Studi in on. Sanfilippo I. Milano 1982. 525—542.

⁶⁰ E forráshely eredetiségét csak S. Solazzi (Arch. giur. 94 /1925/92.) vitatja, míg Pringsheim (id. m. I. 417) szerintünk helyesen ellenkező álláspontot foglal el.

⁶¹ Paulus is szól egy helyen (D. 35. 1. 60. pr.) *tripertita divisio*-ról Pringsheim azonban megállapítja, hogy itt posztklasszikus módosításról van szó (id. m. I. 416.).

Arcadius Charisius filozófiai iskolázottsága leginkább a „*De muneribus civilibus*” c. munkájából tűnik ki. A *divisio*-nak, mint definíciós módszernek tudatos alkalmazása föltétlenül erre látszik utalni.

A *partitio* és *divisio* mint a definíció eszköze a római jogász irodalomban először Cicerónál jelenik meg a görög filozófia hatása alatt, azonban sajátosan formulázva:

„...*definitionum aliae sunt partitionum, aliae divisionum; partitionum, cum res ea, quae proposita est, quasi in membra discerpitur, ut si quis ius civile dicat id esse, quod in legibus, senatus consultis, rebus iudicatis, iuris peritorum auctoritate, edictis magistratum, more, aequitate consistat. Divisionum autem definitio formas omnes complectitur, quae sub eo genere sunt, quod definitur hoc modo: abalienatio est eius rei, quae mancipi est, aut traditio alteri nexu, aut in iure cessio inter quos ea iure civili fieri possunt*” (Top. 5.28.).

Cicero tehát különbséget tesz a *partitio* és a *divisio* útján történő definíálás között. Az első esetben a meghatározandó dolog részeinek felsorolása útján nyer meghatározást, míg a *divisio*nál a *genus*-ként felfogott dolog alá tartozó formák szerint történik a meghatározás. A *partitio* — mint ezt Cicero kifejti — teljes, taxatív abban az esetben, ha a dolog ún. *res finita*, lehetséges azonban az is, hogy adott esetben *res infinita*-val állunk szemben:

„*non est vitiosum in re infinita praetermittere aliquid, quod idem in divisione vitiosum est. Formarum enim certus est numerus, quae cuique generi subiciantur*” (Top. 8.33.),

azaz a *divisio*nak feltétlenül teljesnek kell lennie, miután minden kategóriának meghatározott számú alkategóriája van. Azt azonban maga Cicero sem tagadja, hogy a *partitio* és *divisio* a gyakorlatban nemegyszer keresztezi egymást, határaik elmosódnak.⁶²

A *divisio* cicerói határai a *divisio* esetében pl. maradéktalanul megtalálhatók Gaiusnál, mint azt a *iura personarum summa divisio*-ja esetében látjuk (I.9.): „*Omnes homines aut liberi aut servi*”, míg ugyancsak Gaius a per formula definícióját *partitio* segítségével csak hiányosan nyújtja: „*Partes autem formularum hae sunt: demonstratio, intentio, adiudicatio, condemnatio*” (4.39.), jöllehet a formula nem *res infinita*. Más esetben azonban a *ius populi Romani* Gaiusnál *partitio* segítségével, mint *res finita* a cicerói normáknak megfelelő módszer szerint nyer meghatározást: „*Populus... Romanus partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utitur*” (I.1.). A klasszikus remekjog korában, valamint a későklasszikus korszakban a két definíciós módszer között a különbség már nem mutatkozik a cicerói élességgel, jól lehet feltételezhető, hogy ezeket a módszereket nemcsak alkalmazták, hanem azok elméletileg is elismerést nyertek e periódusokban is.⁶³

Arcadius Charisiusról a Digestába felvett, s a *munera civilia*ról szóló terjedelmes fragmentumról kétségkívül megállapítható, hogy egy ilyen összefonódás a két definíciós módszer között ott nem észlelhető. Annyi mindenesetre vitatlanul megállapítható, hogy Arcadius Charisius a Cicero-féle *divisio*-konceptiót éppolyan jól ismerte, mint pl. maga Gaius. A D. 50. 4.18. pr. alatt a *munera* egy *genus*-a, amelynek több *algenusa*: *publica privata* (Callistratus D. 50.4.14. pr.) van — mint *res finita* egy *triplex divisio* útján nyer meghatározást és ez a meghatározási módszer egy másik szövegrészben is fellelhető jogásznknál (D. 50.4.18.28.), ami arra látszik utalni, hogy Arcadius Charisius a *divisio* fogalmát elméletileg jól ismerte és alkalmazta is.

⁶² D. Nörr: *Divisio und Partitio*. Münchener Universitätschriften. Jur. Fak. Bd. 4. Berlin, 1972. 20. és k.

⁶³ Nörr id. m. 48. és k. és 208. jz. irodalommal. — Ld. még Pólay: *Charakterzüge der Denkweise der nachklassischen Juristen im antiken Rom*. Klio 65 /1983/ 419—430.

Ami a „*De muneribus civilibus*” c. „közszolgáltatási kódex” egyéb definícióit illeti, azok a kiváló jogászi kategorizáló technikát mutatják:

„*Personalia (sc. munera civilia) sunt, quae animi provisione et corporalis laboris intentione sine aliquo gerentis detrimento perpetrantur, veluti tutela, vel cura, kalendarii quoque curatio*” (D. 50.4.18.1.).

Ezután a *munera civilia personalia* egyes kategóriáival összefüggésben további részletesebb precizírozást nyújt a szerző. Így megállapítja, hogy az ún. békebírák (*irenarchae*), akik a közrend és az erkölcsök tisztasága felett vannak hivatva örködni, valamint azok a személyek, akik az útjavításra hivatottak.

„*nihil de proprio patrimonio in hoc munus conferant*” (D. 50.4.18.7.)

vagyonukat tehát e funkció semmi vonatkozásban nem terheli, hanem csupán személyes szolgálatra vannak kötelezve.

Majd hangsúlyozza, hogy azok, akik

„*solo corporis ministerio obligentur*” (D. 4.18.11.),

azaz csupán testi munkával járó szolgáltatásokra vannak kötelezve, valamint azok, mint a *legati*, akik a császári udvarba nyernek kiküldetést,

„*quia viaticum... interdum solent accipere*” (D. 50.4.18.12.),

azaz minthogy útiköltséget kapnak, amely kiküldetésükkel járó költségeket fedezi, szintén csak *munera civilia personalia*-val lesznek terhelve.

Ezután meghatározását adja jogásznak a vagyont terhelő közszolgáltatásoknak:

„*Patrimoniorum sunt munera, quae sumptibus patrimonii et damnis administrantis expediuntur*” (D. 50.4.18.18.).

Ezután olvashatjuk e közszolgáltatások kettős differenciálását:

„*Patrimoniorum autem munera duplicia sunt: nam quaedam ex his muneribus possessionibus sive patrimonii indicuntur...*” (D. 50.4.18.12.).⁶⁴

azaz egyik esetben e *munera* a telket, vagy általában egy vagyont — tulajdonosának személyére tekintet nélkül, tehát dologi jogi hatállyal — a másik esetben következőképpen a contrario magát a személyt a saját vagyonával, tehát kötelmi jogi hatállyal terheli (ezt azonban így a szöveg nem emeli ki, hanem csak értelméből következik).

Végül a *munera mixta* kategóriát Arcadius Charisius a következőkben definiálja:

„*Sed ea, quae supra personalia esse diximus, ei hi, qui funguntur... etiam de propriis facultatibus impensas faciant... mixtorum definitionem continebuntur*” (D. 50.4.18.27.).

E részben megállapítja jogásznak, hogy minden *munus personale munus mixtum*-nak minősül, ha azt a kötelezett nemcsak saját személyes tevékenységével, testi munkájával kénytelen teljesíteni, hanem egyben saját költségére is. Különösképpen kiemeli a szerző

⁶⁴ E §-nak csak egyes szavai tekintetében vannak aggályai az eredetiséget illetően *Tedeschinek* (Riv. It. sc. giur. Nuova Ser. 7 (1932) 240. és k.), a mondat konstrukciójának eredetiségét azonban az irodalom nem vitatja.

azoknak az adóbehajtóknak a munkáját,⁶⁵ akik az adókötelezett halála folytán kieső állami adóbevételt, saját vagyonából köteles a fiscus részére megtéríteni, s ugyanez a szabály érvényesül akkor is, ha az adóbevétel elmaradásának oka az, hogy az adókötelezett egyszerűen elhagyta telkét és továbbállott (D. 50.4.18.26—27.).

Ezután a *munera civilia* egyes fajtáinak részletes analizisét adja a szerző. A Hermogenianustól idézett, ugyancsak a *munera civilia* részletezését nyújtó korábbiakban idézett fragmentummal való szembeállítás céljából érdemes itt az egész, szerzőnktől származó, e témára vonatkozó fragmentumot közölni.

„*Munerum civilium triplex divisio est: nam quaedam munera personalia sunt, quaedam patrimoniorum dicuntur, alia mixta. 1. Personalia sunt, quae animi provisione et corporalis laboris intentione sine aliquo gerentis detrimento perpetrantur, veluti tutela vel cura, kalendarum quoque curatio. 2. Et quaestura in aliqua civitate inter honores non habetur, sed personale munus est. 3. Tironum sive equorum productio et si qua alia animalia necessario producenda vel res pervehendae sive persequendae sunt vel pecunia fiscalis sive annona vel vestis personae munus est. 4. Cursus vehicularis sollicitudo, item angariarum praebitio personale munus est. 5. Cura quoque emendi frumenti olei (nam harum specierum curatores, quos σιτώνας et ἐλαιώνας appellant, creari moris est) inter personalia munera in quibusdam civitatibus numerantur: et calefactio publici balinei, si ex redditibus alicuius civitatis pecunia subministratur. 6. Sed et cura custodiendi aquae ductus personalibus muneribus adgregatur. 7. Irenarchae quoque, qui disciplinae publicae et corrigendis moribus praeficiuntur; sed et qui ad faciendas vias eligi solent, cum nihil de proprio patrimonio in hoc munus conferant; item episcopi, qui praesunt panem et ceteris venalibus rebus, quae civitatum populis ad cotidianum victum usui sunt, personalibus muneribus funguntur. 8. Qui annonam suscipit vel exigit vel erogat, et exactores pecuniae pro capitibus personalis muneris sollicitudinem sustinent. 9. Sed et curatores, qui ad colligendos civitatum publicos redditus eligi solent, personali munere subiugantur. 10. Hi quoque, qui custodes aedium vel archeotae vel logographi vel tabularii vel xenoparochi (ut in quibusdam civitatibus) vel limenarchae vel curatores ad extruenda vel reficienda aedificia publica sive palatia sive navalia vel mansiones destinantur, si tamen pecuniam publicam in operis fabricam erogent, et qui faciendis vel reficiendis navibus, ubi usus exigit praeponuntur, muneribus personalibus adstringuntur. 11. Camelasia quoque similiter personale munus est: nam ratione habita et alimentorum et camelorum certa pecunia camelariis dari debet, ut solo corporis ministerio obligentur. Hos ex albi ordine vacari nec ulla excusatione liberari, nisi sola laesi et inutilis corporis et infirmitate, specialiter sit expressum. 12. Legati quoque, qui ad sacrarium principis mittuntur, quia viaticum, quod legativum dicitur, interdum solent accipere, sed et nyctostrategi et pistrinorum curatores personale munus ineunt. 13. Defensores quoque, quos Graeci syndicos appellant, et qui ad certam causam agenda vel defendendam eliguntur, laborem personalis muneris adgrediuntur. 14. Iudicandi quoque necessitas inter munera personalia habetur. 15. Si aliquis fuerit electus ut compellat eos, qui prope viam publicam possident, sternere viam, personale munus est. 16. Pari modo qui acceptandis sive suscipiendis censualibus professionibus destinantur, ad personalis muneris sollicitudinem animum intendunt. 17. Mastigophori quoque, qui agonothetas in certa-*

⁶⁵ E forráshely keretében említi Arcadius Charisius az általa rendkívül magasra értékelt Herennius Modestinus, s idézi annak álláspontját (II/7. pont). — Modestinus azonban szerzőnk nem a *trifaria divisio* alátámasztására idézi, ui. az csak *duplex (bifaria) divisio*-ról szól a cognatio vonatkozásában, ami megfelel a klasszikuskori kategorizálás kettős rendjének (D. 38. 10. 4. 2.). Itt Arcadius Charisius Modestinus a *dekapróti* és *ikosapróti* kettős kötelezettsége tekintetében idézi.

minibus comitantur, et scribae magistratus personali muneri serviunt. 18. Patrimoniorum sunt munera, quae sumptibus patrimonii et damnis administrantis expediuntur. 19. Elemptoria et pratura apud Alexandrinos patrimonii munus existimatur. 20. Susceptores quoque vini per provinciam Africam patrimonii munus gerunt. 21. Patrimoniorum autem munere duplicia sunt: nam quaedam ex his muneribus possessionibus sive patrimoniis indicuntur, veluti agminales equi vel mulae et angariae atque veredi. 22. Huiusmodi igitur obsequia et hi, qui neque municipes neque incolae sunt adgnosceri coguntur. 23. Sed et eos, qui faenus exercent, etsi veterani sint, tributio nec eiusmodi adgnosceri debere rescriptum est. 24. Ab huiusmodi muneribus neque primipilaris neque veteranus aut miles aliusve, qui privilegio alicue subnixus, nec pontifex excusatur. 25. Praeterea habent quaedam civitates praerogativam, ut hi, qui in territorio earum possident, certum quid frumenti pro mensura agri per singulos annos praebeant: quod genus collationis munus possessionis est. 26. Mixta munera decaprotiae et icosaprotiae, ut Herennius Modestinus et notando et disputando bene et optima ratione decrevit: nam decaproti et icosaproti tributa exigentes et corporale ministerium gerunt et pro omnibus defunctorum fiscalia detrimenta resarciunt ut merito inter mixta hoc munus numerari debeat. 27. Sed ea, quae supra personalia esse diximus et hi qui funguntur ex lege civitatis suae vel more etiam de propriis facultatibus impensas faciant vel annonam exigentes desertorum praediorum damna sustineant, mixtorum definitione continebuntur. 28. Haec omnia munera quae trifariam divisimus una significatione comprehenduntur: nam personalia et patrimoniorum et mixta munera civilia seu publica appellantur. 29. Sive autem personalium dumtaxat sive etiam civilium munerum immunitas alicui concedatur, neque ab angariis neque a veredo neque ab hospite recipiendo neque a nave neque capitatione, exceptis militibus et veteranis, excusari possunt. 30. Magistris, qui civilium munerum vacationem habent, item grammaticis et oratoribus et medicis et philosophis, ne hospitem reciperent, a principibus fuisse immunitatem indultam et divus Vespasianus et divus Hadrianus rescripserunt” (D. 50.4.18.).

5. Az Arcadius Charisiustól származó „*De muneribus civilibus*” c. mű a három, fentiekben forrásszerűleg meghatározott közszolgáltatási kategória egyes eseteit részletesen sorolja fel.

a) A személyes közszolgáltatások a „kódex” szerint a következők: a gyámság, gondnokság, valamint a naptárra, annak kezelésére való felügyelet (D. 50.4.18.1.), amely utóbbin talán az államkincstár bevételi és kiadási naplójának kezelését kellett érteni (D. 50.8.12.); ide tartozott egy-egy *civitas quaesturája*, amely nem minősült *honornak* (D. 50.4.18.2.)⁸⁶; ide tartozott az újoncok és lovak rendelkezésre bocsátására való felügyelet, az állatok ellátásáról való gondoskodás, különböző dolgok (császári pénz, gabona, felszerelés) el- és visszaszállításának biztosítása (uo. 3.); postakocsiról és előfogatról való gondoskodás (4.); gabona és olaj beszerzésének biztosítása, valamint a nyilvános fürdők fűtéséről való gondoskodás, természetesen nem saját költségen (5); a vízvezetékek karbantartásának biztosítása (6); a békebírói tisztség ellátása és az élelmiszerral való ellátás (7.), a gabonaszállítás és a fejpenzék beszedésének irányítása (8.); gondoskodás a város közjöveldelmeinek beszedéséről (9.); idetartozott a házfelügyelői, levéltárosi, számvevői, könyvelői, elszállásolási gondnoki, kikötő felügyelői hivatás, valamint középületek és hajók építésének és karbantartásának felügyelete, persze szintén nem saját költségen (10.); szől ezután szerzőnk bizonyos *camelasia*-ról, amelyről Hermogenianus is beszél (D. 50.4.1.2.), amin talán „tevekísérőt” kell érteni; a császári udvarba küldött legatusi funkció is ide tartozik (útiköltségüket a közösség fizette),

⁸⁶ „*Honor* — mondja Callistratus (D. 50. 4. 14. pr.) — *municipalis est administratio rei publicae cum dignitatis gradu, sive cum sumpto sive sine erogatione contingens*”.

továbbá az éjjeliőri szolgálat valamint a malomellenőré (12.); személyes szolgáltatásnak minősült a városnak különböző eljárásokban való képviselése (13.); a bírói funkció ellátása (14.); a telektulajdonosok útkövezésre való kötelezése (15.); valamint a becsüsi nyilatkozatok nyilvántartásba vétele (16.); s végül az ünnepi játékok előljáróinak kísérése, valamint a hivatalnokok mellett az írnokei funkció ellátása (17.);

b) A vagyoni jellegű közszolgáltatásokat a szerző az alábbiakban regisztrálja: Alexandriában az olaj- és gyümölcsbeszerzés, Africa provinciában pedig a bor beszerzése (persze itt már saját költségen) tartoznak elsősorban e kategóriához (19—20.). Egyes szolgáltatások kifejezetten az ingatlant vagy más vagyontárgyakat terhelnek (mint pl. a teherhordó lovak, öszvérek, fogat, postalovak esetében). Ilyen szolgáltatásokra — mint már említettük — mindenki kötelezve van, legyen az polgár, vagy sem az illető városban (22.). Egyes városoknak megvolt az a privilégiumuk, hogy az ingatlantulajdonosok csak az ingatlan mértékéhez mért gabona- vagy egyéb szolgáltatásokra voltak kötelezve, s mindezek a terhek magát az ingatlant terheltek, tekintet nélkül arra, ki annak a tulajdonosa, s e szolgáltatások alól nem kaptak menteséget sem az aktív katonák, sem a veteránok, sem a papok (25.).

c) Végül ami a *munera mixta*-t illeti, ide tartoztak a szolgáltatás- és adóvégrehajtási funkciók (*decaproti*, *icosaproti*), a végrehajtók azonban kötelesek voltak az adóköteles elhalálozása, vagy az adóköteles telek elhagyása folytán kieső kincstári jövedelmeket sajátjukból pótolni (26—27.). Ide tartoznak általában mindazon közszolgáltatások, amelyeket a személyes szolgáltatások közt sorolnak fel, amennyiben külön törvény, vagy a vonatkozó város szokásai szerint a személyi szolgáltatásokra kötelezett e szolgáltatás megfelelő teljesítése érdekében saját vagyonát is kénytelen igénybe venni (27.).

6. A *munera mixta* felsorolása azonban nem látszik olyan egyszerűnek, mint az az előbb két kategóriánál észlelhető. A személyes jellegű közszolgáltatásokat Arcadius Charisius pontosan meghatározza: „*personalia sunt quae animi provisione et corporalis laboris intentione sine aliquo gerentis detrimento perpetrantur*” (D. 50.4.18.1.). A felsorolás a továbbiakban egyértelműen taxatívnak látszik. Azok egy része társadalmilag magasabbra volt értékelve (a császári udvarba küldött legatusok, a város képviselői az eljárásokban; a defensores, a iudices, tutores, curatores, irenarchae, városi quaestorok stb.), valamint a kikötő- és építésfelügyelői funkció stb., jóllehet nem tartoztak a *honores* közé. Másik csoportba azok a szolgáltatások tartoztak, amelyek a közület gazdasági tevékenységéhez kapcsolódtak (pl. közellátás). Ismét más kategóriát képeztek a különböző subaltern közfunkciók (pl. házfelügyelő, közfürdők fűtéséről gondoskodó személy stb.), s végül a társadalmilag leginkább lebecsült kategóriák (pl. a *camelasia*). Ezzel szemben a *munera patrimonii* kategóriája már nem ilyen világos. Mindenesetre pontosan körülírt csoportot képeznek azok a közszolgáltatások, amelyek egy telket, vagy bizonyos vagyontárgyakat terhelnek, tehát „dologi” jellegűek, hiszen a vagyontárgy mindenkorai tulajdonosára nehezednek. Egypár vagyoni közszolgáltatást exemplifikatíve sorol fel a forráshely (olaj-, gyümölcs- és borbevásárlás saját költségen). — Ami végül a vegyes közszolgáltatásokat illeti, ide tartoznak azok a látszólag személyi közszolgáltatások, amelyek a kötelezettet vagyoniilag is terhelik (adószedők, akik a kieső kincstári jövedelmet sajátjukból kötelesek pótolni). A *munera mixta* kategóriája tehát bár látszólag egész korrekt megfogalmazást nyert, mégis egy hibában szenved, ha a forráshelyben nyújtott felsorolást tekintjük. Bizonyos szolgáltatások ui., amelyek a *munera patrimonii* csoportban soroltattak fel (pl. olajbevásárlás stb.), amelyek nem jelentettek „dologi”, hanem csak „kötelmi” terhet, lényegében a *munera mixta* csoportjába tartoztak. Úgy véljük, hogy ez az elhelyezése az olaj- stb. beszerzésének arra vezethető vissza, hogy Arcadius Charisius azokat az afrikai helyi szokásokra tekintettel („*apud Alexandrinis patrimonii munus existimantur...*”) minősítette *munera patrimonii*-nak, de az általános definíciók szerint ezek a *munera mixta* csoportjába (vagyoni jellegű személyi terhek) számíthatók.

7. A fragmentum végén a szerző a *munera civilia* alóli mentességről szól. Itt elsősorban a) személyi mentességről van szó, amelyet abszolút értelemben csak az aktív katonák és a veteránok élveznek, mások ui. csak relatív mentességgel rendelkeznek pl. előfogat, postaló biztosítása, vendég befogadása, hajóépítésben való részvétel stb. tekintetében: b) másrészt bizonyos hivatásokkal járó relatív közszolgáltatási mentességről szól a forráshely a tanítók, grammatikusok, oratorok, orvosok, filozófusok vonatkozásában, akiknek részére már Vespasianus és Hadrianus rescriptuma biztosította a vendégfogadással járó közszolgáltatás alóli mentességet (D. 50.4.18.29—30.). Ez a forrásrész egyébként azt is elárulja — amire kezdetben utaltunk —, hogy a közszolgáltatások rendjének kiépítése már Hadrianus (sőt Vespasianus) idején, tehát az I. század végén, illetve a II. század első felében megindult, azaz akkor, midőn Egyiptom, az egykori „liturgiaállam” gazdasági felépítése recepciót nyert a birodalmi jogba.⁶⁷

8. A D. 50.4.18.28. alatt Arcadius Charisius a fent említett kategóriák ragyogó szintézisét nyújtja a következőkben:

„*Haec omnia munera quae trifariam divisimus, una significatione comprehenduntur; nam personalia et patrimoniorum et mixta munera civilia seu publica appellantur*”.

9. A fent tárgyalt forráshelyek alapján az alábbi következtetésekre juthatunk:

a) A „*De muneribus civilibus*” c. műve Arcadius Charisiusnak egy valamivel későbbi korból származik, mint Hermogenianus *Epitomae*-i. Erre utal a Hermogenianusnál található *duplex divisio*, amely a klasszikus korra nézve volt jellemző, szemben az Arcadius Charisiusnál található és a posztklasszikus korra karakterisztikus *triplex divisio*, amelynek mindkettője ugyanabban a digesztatitulusban található. De ezt látszik bizonyítani az a körülmény is, hogy részben a két szerzőtől származó, e kérdést tárgyozó két fragmentum terjedelme egymástól eltér, ui. az Arcadius Charisiustól származó kb. négyszerese terjedelemben a Hermogenianus-féle fragmentumnak, részben az, hogy az Arcadius Charisius-féle szöveget a teljességre törekvés jellemzi a másik szöveggel szemben, ami azt jelenti, hogy a Hermogenianus korában még csak kiépülőben levő liturgia-rendszer Arcadius Charisius korában már kiépültnek tekinthető, s ezért van a tőle származó fragmentumnak mintegy „kodex jellege” a közszolgáltatások vonatkozásában.

b) Az idézett mű bizonyos tartalmi összefüggésben látszik lenni az ugyancsak Arcadius Charisiustól származó „*De officio praefecti praetorio*” c. művel, ui. e magas rangú állami méltóság volt hivatva a *munera civilia* rendjének betartása felett örködni. Feltehető továbbá, hogy az egyik mű megírása inspirálhatta szerzőnket a másik megírására (talán a *praefectus praetorio* officiumáról szóló a *munera civilia*-ra vonatkozó munka elkészítésére).

c) A „*De muneribus et honoribus*” elnevezést viselő digesztatitulus (D. 50.18.) e terjedelmes fragmentuma abból a szerzőnktől származó műből származik, amely egyedül állhatott teljes egészében a kompilátorok rendelkezésére akkor is, ha korábban vagy későbbben más szerzők is foglalkoztak e kérdéssel. Az idézett digesztatitulusba felvett többi fragmentum ui. vagy Ulpianus Sabinus- ill. ediktumkommentárjából, ill a „*De officio proconsulis*”, ill. „*consulis*” c. művéből, ill. véleményeinek könyveiből (D. 50.4.2—4.—6. és 8—9.), vagy Cervidius Scaevola Regula-könyveiből (5. fr.) vagy Iavolenus Cassius-kommentárjából (12—13. fr.), Marcianus „*Libri publicorum*”-ból (7. fr.), Callistratusnak a *cognitiókról* szóló művéből (14. fr.), Paulus Sententiáiból (16. fr.), Papinianus Responsumáiból (15. fr.), valamint Modestinus Differentiáiból, ill. Pandecta-iből (10—11. fr.) származik, tehát nem kifejezetten egy a *munera civilia*-ról szóló *monographia*-ból. Még az Arcadius Charisius

⁶⁷ *Dulceit* (*Dulceit*—Schwarz—Waldstein id. m. 204.) a *munera civilia* rendjét teljesen az egyiptomi liturgia-rendszer római utánzataként kezeli.

monográfiájával legjobban összevethető Hermogenianus-féle fragmentum is (1. fr.) egy edictumkommentárokból összeállított kivonatos gyűjteménynek csak egyik pontja.

d) A tárgyalt téma gondos differenciálása, a *triplex divisio* előírászerű alkalmazása jogásznunk filozófiai iskolázottságának jelei éppúgy, mint a tökéletesen érthető és világos definíciók, az egyes *munera civilia* szép és közérthető analízise és a *munus civile* fogalmáról a maga összességében adott kitűnő szintézis. Az anyag szép kazuisztikus tárgyalása, amelynek keretében a polgárokat terhelő közszolgáltatások elemzést nyernek, de egyben a mű elméleti szisztematizáltsága éppúgy utal a klasszikus kor jogászai gondolkodásmódjára, mint a dominatus korára eső posztklasszikus kornak megfelelő gondolkodásmódra. Arcadius Charisius e műve tehát a klasszikus és a posztklasszikus kor jogászai produktumainak előnyeit egyaránt felmutatja, s azokat egyesítve nyújtja.⁶⁸

IV. Arcadius Charisius, mint posztklasszikus jogász Digestába való felvételének indokai

1. A fent tárgyalt anyag alapján szeretnénk megkísérteni azoknak az indokoknak feltárását, amelyek Iustinianus kompilátorait a digestatjogászok kiválasztásánál arra indították, hogy Arcadius Charisiust, mint az egyetlen vitathatatlanul posztklasszikus jogászt három műve révén ezek közé felvegyék. Egy tulajdonképpen egyetlen jogász életművét tárgyzó biográfia persze nem hivatott arra, hogy megállapítsa azokat az indokokat, amelyek a digestatjogászok kiválasztásánál a jusziniánuszi kodifikátorokat vezették,⁶⁹ azt azonban megkísérélhetjük, hogy adott kérdésünk kapcsán bizonyos támpontokat e tekintetben rögzíthessünk.

2. A kérdést először negatív oldalról kell megközelítenünk. A „*Deo auctore*” kezdetű konstitúció 4. §-a szerint a kodifikátorok csak a *ius respondendi*-vel felruházott jogászok műveit voltak jogosultak a Digestába felvenni. Ezt az előírást azonban nem tartották be, mint azt a három préklasszikus jogász műveiből vett töredékek felvétele bizonyítja. Qu. Mucius Scaevola, Alfenus Varus és az Index Florentinusból — nyilván figyelmetlenségből kimaradt — Aelius Gallus ui. a *veteres* közé tartoztak. Azt, hogy Arcadius Charisiusnak lehetett-e *ius respondendi*-je, nem tudjuk, az azonban kétségtelen, hogy ez az előjog, amely a *principatus* idején a formailag még abszolúttá nem vált császári hatalom megerősítését szolgálta, a dominatus eszmevilágával, az állami hivatalok hierarchiájának rendjével, a kerdőzetlen formában megjelenő császári abszolútizmussal semmiképpen nem volt összeegyeztethető. Úgy véljük, hogy jogásznunk ilyen előjoggal éppúgy nem rendelkezett, mint a három fent említett préklasszikus jogász.⁷⁰

Egy-egy jogász tudományos tekintélye — jóllehet ez a legnagyobbaknál, mint Iulianusnál, vagy Papinianusnál vezérmotívum lehetett, mint ezt az Index Florentinus korábbiakban tárgyalt sorrendje mutatja, a kevésbé jelentős jogászoknál aligha játszott szerepet.

⁶⁸ A konstantinuszi korszak konstitúcióinak stílusa a diokleciánuszi korszakéval szemben tele van „vad rethorikai indákkal” (Schulz id. m. 415.), amely a jogászok stílusát is e korban szükségképpen befolyásolta. De Arcadius Charisius — posztklasszicitása ellenére — stílusának tisztaságával tűnik ki, bár kétségtelen, hogy néha — mint *Kalb* (id. m. 144. és k.) megállapítja — túlzott szóbőség jellemzi azt.

⁶⁹ E kérdésről ld. *Wenger* id. m. 577. és k. részletes irodalommal.

⁷⁰ *Schulz* (id. m. 134.) teljes határozottsággal állapítja meg, hogy Diocletianus már nem adományozott *ius publice respondendi*-t. A nézetek, melyek szerint Diocletianus egy bizonyos Innocentiusnak *ius respondendi*-t adományozott volna, mint azt *Krüger* (id. m. 296. 6. jz.), *Seeck* és *A. Steiner* (RE 9. 1558.) feltételezik, teljesen megalapozatlanok abban a politikai légkörben, amikor a császár már „*dominus et deus*”.

3. Ha a kérdést pozitív oldalról kívánjuk megközelíteni, elsősorban az alábbiakat véljük kiemelendőnek:

a) Azoknak a jogászoknak az írásai, akiké eredeti szöveg formájában, vagy jó kommentárok alakjában (pl. Sabinus nagy műve) állott a kompilátorok rendelkezésére, nyertek általában, ha a kompilátorok által átdolgozott alakban is, felvételt a Digestába.

b) Egyes témákat a kompilátorok úgy ítélték meg, hogy ezeknek tárgyalása a Digestában feltétlenül szükséges. Így pl. szükségesnek tartották, hogy a hadügyek jogi szabályozása is helyet kapjon a Digestában, s miután e tekintetben csak Menander és Tarruntenus Paternus viszonylag gyengén sikerült, de ezt tárgyzó művei állhattak rendelkezésükre, így e tizedrangú jogászok sem maradtak ki a törvénytű szövegéből. Itt tehát nem a szerző tudományos tekintélye, hanem a téma maga játszott döntő szerepet.

c) Csak olyan művek jöhettek figyelembe, amelyek a szerző neve alatt nyertek közzétételt. Így egész sora a posztklasszikus — egyébként nem értéktelen — jogási műveknek kimaradt a Digestából azért, mert egy hű, vagy kevésbé hű idézetgyűjtemény formájában, a szerkesztő nevének megjelölése nélkül kerültek forgalomba. Csak a névvel ellátott művek élvezhették az elmúlt klasszikus korszak jogászának tekintélyét, amelyeket azután Iustiniánus kodifikátorai összeállításuk tekintélyének növelésére felhasználtak.

d) Ha egy témáról a kompilátorok számára csak egyetlen mű volt hozzáférhető, úgy mindenképpen e mű fragmentumait tudták csak e témakörben — tekintet nélkül irodalmi értékére — a digesztaszterkesztésnél felhasználni.

e) Emellett minden valószínűség szerint bizonyos autoritárius szempontok is figyelembe jöhettek a digesztajogászok kiválasztásánál. Ez pedig abban nyilvánult meg, hogy ha egy jogász a maga korában olyan állami tisztséget viselt, amely a jusztiniánuszi kor optikájában nagy jelentőségű volt, úgy műve alappal tarthatott számot a kompilátorok figyelmére.

4. S most kíséreljünk meg feleletet adni arra, hogy a jusztiniánuszi kompilátorok a posztklasszikus jogászok közül miért éppen Arcadius Charisius műveit méltatták figyelemre a Digesta megszerkesztésénél.

a) Úgy véljük, hogy elsősorban e művek jó, olvasható kéziratok formájában állottak a digesztaszterkesztők rendelkezésére.

b) Arcadius Charisius három műve nézetünk szerint a kompilátorok számára különös jelentőséggel bírt:

ba) a „*De officio praefecti praetorio*” annak ellenére, hogy e témával, mint említettük, más szerzők is foglalkoztak, hiszen ezt maga Arcadius Charisius is említi (D. 1.11.1. pr.) — mint egyetlen ilyen témát tárgyzó mű állhatott a kompilátorok rendelkezésére;

bb) a „*De muneribus civilibus*” c. mű — mint kifejtettük — a polgárokat terhelő közszolgáltatások rendszerének valóságos „kodexe” volt, a legrészletezőbb, s a legvilágosabb mindazon művek közül, amelyek ezt a témát érintették egyéb témák mellett. Az Arcadius Charisius-féle mű kifejezetten és kizárólag e témának volt szentelve;

bc) a „*De testibus*” a kodifikátorok számára elvi jelentőségű mű lehetett, amit az valószínűsít, hogy a vonatkozó digesztatitulus mintegy „elvi bevezetését” a kompilátorok e műből vették.

c) Arcadius Charisius nem volt *epitomator*, mint pl. a posztklasszikus korhoz közelálló (?) Hermogenianus, hanem művei tanúsága szerint önálló szerző, s ezért a kompilátorok nyilván többre tarthatták őt, mint más posztklasszikus szerzőket.

d) A rendelkezésre álló posztklasszikus művek közül feltehetőleg Arcadius Charisius művei nyújtották a legjobb rendszerezést, a legvilágosabb kategorizálást, a legabsztraháltabb fogalmakat, mint ez különösen a „*De muneribus civilibus*” címűből tűnik ki, s így őt a kompilátorok — mint filozófiailag is jól iskolázott szakemberek — ez okból is feltehetőleg filozófiailag iskolázott jogi íróként tisztelhettek.

e) Arcadius Charisius a konstantinuszi, vagy Constantinus utáni korszak *magister libellorum*-a volt. E tisztség az író idejében meglehetősen szubaltern jelentőségű volt. Iustinianus idején azonban, amikor a Digesta összeállítására került sor, a *magister libellorum* a császári birodalom legtekintélyesebb tisztségeinek egyikét jelentette, olyan tisztséget, amelynek viselője igen fontos tudományos tevékenységet kellett hogy folytasson. E körülmény feltétlenül felhívta — sok egyéb körülmény mellett — Arcadius Charisiusra a kompilátorok figyelmét.

* *
*

Arcadius Charisius, feltehetőleg az egyetlen posztklasszikus jogász a konstantinuszi, ill. Constantinus utáni időkben — egy ideig a *magister libellorum* tisztségét viselve — élt. Irodalmi tevékenysége, minden valószínűség szerint jó rendszerező, kategorizáló, meghatározó képessége, világos stílusa folytán felülmúlhatta a posztklasszikus jogászok átlagmércéjét. Három művének töredékes felvételét a Digestába e tényen kívül különböző körülmények, mint munkáinak könnyű hozzáférhetősége, esetleg egyedülállósága egy témában, különös tartalmi jelentősége, egy témát meglehetősen kimerítően átfogó volta, valamint a szerzőnek a jusztinianuszi kor optikájában nagyra értékelt egykori tisztsége, indokolhatták.

ELEMÉR PÓLAY

ARCADIUS CHARISIUS, DER NACHKLASSISCHE DIGESTENJURIST UND DIE HERMOGENIANFRAGE

(Thematik)

I. Die Hermogenianfrage

1. Die Digestenjuristen. — 2. Argumente bei der Nachklassizität Hermogenians. — 3. Gegenargumente. — 4. Argumente, die die Klassizität Hermogenians unterstützen. — 5. Das Lebenswerk Hermogenians, mit besonderer Rücksicht auf das Epitomenfragment über die *munera civilia*. — 6. Die Charakterisierung der Epitomae. — 7. Hermogenian war vermutlich der Jurist der spätklassischen Zeitperiode.

II. Wer war Arcadius Charisius?

1. Der Name „Charisius“ im Codex Iustinianus und in den Digesten. — 2. Argumente, die die Identität des in dem Codex eine Rolle spielenden Charisius und die des Digestenjuristen Arcadius Charisius unterstützen. — 3. Gegenargumente. — 4. Sind die im Codex eine Rolle spielenden Charisius (ohne Bemerkung seines Berufes) und Charisius, der Statthalter der Provinz Syrien identische Personen? — 5. Wer war der *magister libellorum*? — 6. Das Latein des Arcadius Charisius. — 7. Arcadius Charisius und Modestin. — 8. Schlussfolgerungen in der Frage der Identität.

III. Die Werke des Arcadius Charisius.

1. Die Aufreihung der Werke des Arcadius Charisius im Index Florentinus. — 2. Die Entstehungszeit des Werkes „De testibus“. — 3. Die Entstehungszeit des „Liber singularis de officio praefecti praetorio“. — 4. Die Entstehungszeit des „De muneribus civilibus“; die *divisio* und *partitio*, als Definitionsmethode in diesem Werk. — 5. Die Aufreihung der *munera civilia* und die Kategorisierung jener. — 6. Die Eigentümlichkeiten der *munera mixta*. — 7. Die Befreiung von der Leistung der *munera civilia*. — 8. Eine Synthese über die *munera civilia*. — 9. Schlussfolgerungen.

IV. Die Motive der Aufnahme des nachklassischen Juristen Arcadius Charisius in die Digesten.

1. Die Fragestellung. — 2. Die Näherung der Frage von negativer Seite. — 3. Die Näherung der Frage von positiver Seite. — 4. Vermutliche Motive der Aufnahme eines nachklassischen Juristen in die Digesten.